

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Υπό

Γεωργίου Γκότση*, Γερασίμου Μέρμανου**

* Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος ΜΙΘΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Δρ. Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου και διδάσκει Οικονομική Ιστορία
στο Τμήμα ΜΙΘΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Abstract

CRITICAL APPROACHES TO AND METHOLOGICAL CONTROVERSIES OVER THE ECONOMIC HISTORY OF THE ROMAN WORLD

The aim of the paper is to systematically explore the contemporary repercussions of the formalist / substantivist controversy in ancient economic history. The classical scholars Finley and Polanyi were explicitly opposed to the application of neoclassical economic analysis to ancient economic phenomena, insofar as market relations appeared unimportant in shaping economic outcomes in the ancient world. The paper challenges this view by critically discussing recent contributions that facilitate an alternative view of the economic history of the Roman world. In this respect, we employ alternative economic assumptions that embody institutional and normative aspects of the economic life, more pertinent to the particularities of the ancient economy. More specifically, we resort to theoretical approaches based on New Institutional Economics that in our view are in position to provide further insights on an integrated approach of ancient economic institutions, structures and practices. Accordingly, issues such as the emergence and operation of markets, economic efficiency and performance, as well as the possibility of economic growth, are properly taken into consideration in this new research agenda. We also suggest that an interdisciplinary approach, placing an emphasis on the analytical tools of Economics, may provide intellectual stimuli to further economic research. JEL Classifications: N01, N23, N93, Z13.

Εισαγωγικές επισημάνσεις

Η συζήτηση για τη φύση και τη δομή της αρχαίας οικονομίας έχει μακρόχρονες καταβολές. Από την εμφάνιση ήδη της Νεοκλασικής Οικονομικής στα τέλη του 19ου αιώνα, διαμορφώθηκε η πεποίθηση ότι η σύγχρονη δυτική οικονομία ακολούθησε μία εξελικτική διαδρομή, κορύφωση της οποίας

αποτελέσει η οικονομία της αγοράς ως ευρύτερη εξελικτική καθολικότητα. Το πρώτο ήμισυ του 20ου αιώνα επικράτησε στους ακαδημαϊκούς κύκλους η άποψη ότι οι διαφορές μεταξύ της αρχαίας και της καπιταλιστικής οικονομίας ήταν περισσότερο ποσοτικές παρά ποιοτικές και, συνεπώς, η αρχαία οικονομία ήταν δυνατόν να προσεγγισθεί στη βάση των ίδιων θεωρητικών υποδειγμάτων που εφαρμόζονται και στην ανάλυση της σύγχρονης οικονομικής συμπεριφοράς. Συνεπέστερος εκφραστής της οπτικής αυτής υπήρξε ο Rostovtzeff (1957), οι συμβολές του οποίου διάνοιξαν την οδό μίας μακράς θεωρητικής αντιπαράθεσης, αυτής σχετικά με τον υποτιθέμενο πρωτογονισμό (*primitivism*) της αρχαίας οικονομίας (βλ. διεξοδικά Meikle, 2002)¹.

Σε αντίθεση προς τη λογική αυτή, ο Polanyi εισήγαγε την έννοια της εντεταγμένης (*embedded*) οικονομίας, στο πλαίσιο της οποίας η οικονομική συμπεριφορά δεν υπαγορευόταν από ορθολογικές ρυθμιστικές αρχές και αριστοποιητικά πρότυπα εγγενή στην ανθρώπινη φύση, αλλά δεχόταν καθοριστικές επιδράσεις από τις κοινωνικές δομές της υπό εξέταση κοινωνίας. Ο Polanyi προσδιόρισε τρεις μορφές μέσω των οποίων όλες οι κοινωνίες ενσωματώνουν την οικονομική σφαίρα: σε αντίθεση με τις δυτικές κοινωνίες που κυριαρχούνται από αγοραίες συναλλαγές, οι προ-νεωτερικές κοινωνίες διέπονται από αμοιβαιότητες (*reciprocities*) και αναδιανομή (*redistribution*) ως κεντρικές οργανωτικές αρχές. Οι μορφές αυτές αποτελούν τμήμα μιας ευρύτερης εξελικτικής θεώρησης, η οποία κορυφώνεται με την εμφάνιση της νεότερης οικονομίας της αγοράς. Τις θέσεις αυτές συμμαρξίζεται ο Finley, ο οποίος θεωρεί αναχρονισμό το εγχείρημα επέκτασης της ορθολογικής και υπολογιστικής συμπεριφοράς των δρώντων στη σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία σε άλλες προ-νεωτερικές κοινωνίες. Επομένως, η αρχαία οικονομία δεν είναι δυνατόν να αναλυθεί στη βάση οικονομικών υποδειγμάτων που εξηγούν οικονομικές σχέσεις σε σύγχρονες οργανωμένες αγορές.

Από την εποχή του Weber, κατά συνέπεια, κεντρικό ερώτημα στην αρχαία οικονομική ιστορία παρέμενε για ποιούς λόγους τόσο μεγάλες και σύνθετες οικονομικές οντότητες δεν κατόρθωσαν να παρουσιάσουν με επιτυχία οικονομικές επιδόσεις συγκρίσιμες προς εκείνες στη Δυτική Ευρώπη του τέλους των Μέσων Χρόνων. Την τελευταία τριακονταετία, ωστόσο, η πλειονότητα των οικονομικών ιστορικών υποστήριξε την άποψη ότι το πρόβλημα ετίθετο σε εντελώς εσφαλμένες βάσεις: κατά τη γνώμη τους, ο ελληνο-ρωμαϊκός κόσμος χαρακτηριζόταν από ευρείας κλίμακας οικονομική στασιμότητα, στον βαθμό που οι οικονομικές δραστηριότητες οριοθετούνταν δραστικά από κοινωνικούς περιορισμούς σχετικούς με την κοινωνική θέση και την ιδεολογία, καθώς και με την ευρύτατα διαδεδομένη δουλεία. Από αυτή την οπτική, τα μεγάλα πολι-

τιστικά επιτεύγματα του ελληνο-ρωμαϊκού κόσμου συντελέστηκαν στο πλαίσιο μίας τόσο προβληματικής οικονομικής υποδομής.

Κατά την τελευταία εικοσαετία, εντούτοις, αυτό το θεωρητικό υπόδειγμα έχει δεχθεί σοβαρή κριτική από οικονομικούς ιστορικούς (αλλά και αρχαιολόγους) με βάση νέα ευρήματα στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής. Η πρόσφατη έρευνα στηρίζεται πρωτίστως στην παραδοχή ότι η μελέτη των κλασικών ελληνο-ρωμαϊκών κειμένων προδίδει ορισμένες φορές υποκειμενικές ή ιδεολογικά φορτισμένες στάσεις και θεωρήσεις, σε τρόπο ώστε το μέγεθος, η έκταση και η πολυπλοκότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων στην αρχαιότητα να έχουν τύχει συστηματικής υποεκτίμησης ή να έχουν παραθεωρηθεί σημαντικά. Οι νέες ερευνητικές κατευθύνσεις στις αρχές του 21ου αιώνα επαναποθετούν τα σχετικά προβλήματα, στη βάση της πληρέστερης αξιοποίησης αναλυτικών εργαλείων και μεθόδων των Κοινωνικών Επιστημών, στην ανάλυση των οικονομικών σχέσεων του αρχαίου κόσμου. Ιδιαίτερο για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης ενδιαφέρον παρουσιάζουν εκείνες οι συμβολές που υιοθετούν αποτελεσματικά υποθέσεις και μεθόδους της σύγχρονης Οικονομικής, με στόχο τη διαμόρφωση νέων ερευνητικών κατευθύνσεων στην οικονομική ιστορία της αρχαιότητας.

Η μελέτη αποτελείται από τέσσερα τμήματα. Στο πρώτο παρουσιάζονται οι κεντρικοί άξονες του «κυρίαρχου παραδείγματος» στην οικονομική ιστορία του αρχαίου κόσμου, με έμφαση στις θέσεις των Finley - Polanyi, ιδιαίτερος στη θεώρηση της αρχαίας οικονομίας ως «εντεταγμένης» στο ευρύτερο κοινωνικό σύστημα. Στο δεύτερο τμήμα αναλύονται θέσεις, απόψεις και επιχειρήματα οικονομικών ιστορικών που αποστασιοποιούνται, αν και σε διαφορετικό βαθμό, από την παραπάνω θεώρηση. Το αναλυτικό ενδιαφέρον στρέφεται πλέον στην ύπαρξη οικονομικών δραστηριοτήτων στην αρχαιότητα που αντανακλούν ορθολογικές και προσανατολισμένες προς το ατομικό συμφέρον επιλογές των δρώντων. Στο τρίτο μέρος εξετάζεται η σημασία των ως άνω οικονομικών υποθέσεων στη μελέτη της ρωμαϊκής οικονομίας. Επισημαίνεται πλέον η ύπαρξη μίας σειράς παραγόντων που δημιουργούν «εμπειρικά προβλήματα» στο κυρίαρχο παράδειγμα. Η λειτουργία οργανωμένων αγορών, η διάσταση της οικονομικής αποτελεσματικότητας ορισμένων αγοραίων διαδικασιών, η ύπαρξη οικονομικής μεγέθυνσης που διασφάλισε την ευημερία, καθώς και βιοτικού επιπέδου άνω του ορίου επιβίωσης (κατά τους δύο πρώτους μ.Χ. αιώνες), συνιστούν φαινόμενα που μπορούν να εξηγηθούν με σύγχρονες οικονομικές διεισδύσεις. Τέλος, αφού επισημανθούν ορισμένοι κρίσιμοι περιορισμοί, στο τέταρτο τμήμα παρουσιάζονται προτάσεις και θέσεις για περαιτέρω έρευνα που προεκτείνουν την προοπτική αυτής της νέας ερευνητικής

θεώρησης. Συγχρόνως, υπογραμμίζονται τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας και αποδίδεται έμφαση στο γεγονός ότι οι νέες συμβολές δεν επιδιώκουν να υποβαθμίσουν τη σημασία άλλων γνωστικών πεδίων στη μελέτη του οικονομικού κόσμου κατά την αρχαιότητα.

1. Η δεσπόζουσα ερευνητική οπτική στην οικονομική ιστορία του αρχαίου κόσμου

1.1 Η αναλυτική αφετηρία

Αφαιρετικές συλλήψεις των οικονομικών δομών και θεσμών του αρχαίου κόσμου εντάσσονταν ως επί το πλείστον, στις αρχές του 20ου αιώνα, στο πλαίσιο γενικότερων εξελικτικών τυπολογιών με επίκεντρο τη σχηματοποίηση των διαδικασιών μετάβασης προς την οικονομική πραγματικότητα της νεότερης Ευρώπης. Στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος ετίθετο, μεταξύ άλλων, η εξέταση εκείνων των παραμέτρων βάσει των οποίων η αρχαία πόλη ως οικονομική και κοινωνική οντότητα διαφοροποιείτο έναντι της τυπικής μεσαιωνικής και αναγεννησιακής πόλης ως κοιτίδας διαμόρφωσης των πρώτων γνωρισμάτων ενός πρώιμου καπιταλισμού.

Για τη βεμπεριανή θεώρηση, η αρχαία πόλη υπήρξε κέντρο *κατανάλωσης*: η κατανάλωση συνιστούσε πρωταρχική δραστηριότητα της άρχουσας ελίτ, η οποία, μέσω κατάλληλων οικονομικών μηχανισμών, προέβαινε σε συστηματική εκμετάλλευση των επαρχιών ή της αγροτικής υπαίθρου. Φόροι και έγγειες πρόσοδοι αποτελούσαν, στην προοπτική αυτή, τα πλέον πρόσφορα μέσα άντλησης και συσσώρευσης οικονομικού πλεονάσματος ικανού να στηρίξει τις δαπανηρές καταναλωτικές επιλογές των αστικών ελίτ στο πλαίσιο ενός πολυτελούς τρόπου ζωής που δημιουργούσε ελάχιστες προϋποθέσεις διαβίωσης των ασθενέστερων εισοδηματικά τάξεων. Σε αντίθεση προς την τυπική μεσαιωνική πόλη, βασισμένη στην παραγωγή, μεταποίηση και ανταλλαγή αγαθών, οι ελληνο-ρωμαϊκές πόλεις, αν και οι πλέον προηγμένες στην αρχαιότητα, δεν δημιουργούσαν προϋποθέσεις μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς. Η αιτία μπορούσε να αναζητηθεί, κατά τον Weber, στην ίδια τη φύση και το περιεχόμενο των οικονομικών δραστηριοτήτων: οι τελευταίες δεν έπαυαν να υπόκεινται σε *σοβαρούς περιορισμούς* που έθεταν οι προσοδοθηρικοί προσανατολισμοί των ισχυρών αστικών ελίτ. Βασική επιδίωξη αποτελούσε πλέον η εδραίωση, διατήρηση και αναπαραγωγή δεδομένων θέσεων ιεραρχίας εντός μίας στρατιωτικά οργανωμένης ένωσης ανθρώπων: κυρίαρχο ιδεώδες αναδεικνυόταν ο *homo politicus* στα όρια ενός τύπου κοινωνικής διαστρωμάτωσης των πολιτικών κοινοτήτων που περιόριζε σημαντικά τη λειτουργία των αγορών στον αρχαίο (αλλά και τον μεσαιωνικό)

κόσμο. Μόνο σε περιόδους έντονης οικονομικής κρίσης οι οικονομικές σχέσεις κατόρθωναν να αποδεσμευθούν από την υπεροχή των κοινωνικών ρόλων και να οργανωθούν σε διαφορετικές βάσεις με επίκεντρο διακριτές ή ανταγωνιστικές οικονομικές ομάδες, εξαίρεση που έτεινε να επιβεβαιώσει τον γενικό κανόνα υπαγωγής της οικονομίας στην πολιτική².

1.2 Άνοδος και εδραίωση

1.2.1 Η συγκρότηση του παραδείγματος: Karl Polanyi

Λίγες δεκαετίες αργότερα, ο Polanyi υπήρξε εκείνος που έδωσε περαιτέρω ώθηση στη βεμπεριανή συλλογιστική. Ακολουθώντας τον Weber, ο Polanyi (1944) ισχυρίστηκε ότι οι προκαπιταλιστικές κοινωνίες ήταν *κοινωνικά και πολιτισμικά εντεταγμένες (embedded)* σε ένα ευρύτερο σύνολο κοινωνικών σχέσεων μη υπαγόμενων σε αυστηρές οικονομικές αναλύσεις και συνεπώς μη-εκλογικεύσιμων σε όρους Νεοκλασικής Οικονομικής. Ο Polanyi κατέληξε να διατυπώσει μια τριμερή τυπολογική θεώρηση των οικονομικών ανταλλαγών. Για ορισμένες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, οι αμοιβαιότητες (*reciprocities*) τείνουν να αποτελούν την κύρια μορφή ανταλλαγής: η αμοιβαιότητα περιλαμβάνει κυρίως την ανταλλαγή αντικειμένων ως δώρων, με τη δημιουργία αμοιβαίων υποχρεώσεων, χωρίς τη διαμεσολάβηση χρήματος ή τη συνακόλουθη ανταλλαγή σε οργανωμένες αγορές.

Σε άλλες κοινωνίες, ωστόσο, οι αναδιανεμητικοί μηχανισμοί διεδραμάτιζαν πρωταρχικό ρόλο, καθώς οι κεντρικοί κρατικοί διοικητικοί θεσμοί αντλούσαν πόρους με σκοπό την ανακατανομή τους, χωρίς να αφήνουν επαρκή χώρο σε αγοραίους θεσμούς και χρηματοοικονομικές πρακτικές. Ο Polanyi εξέλαβε τη βαβυλωνιακή κοινωνία στη Μεσοποταμία της Εποχής του Χαλκού ως την αντιπροσωπευτικότερη περίπτωση αναδιανεμητικής οικονομίας (Polanyi, 1957a), ενώ στην αρχαία αθηναϊκή οικονομία παρατήρησε έναν ουσιαστικό μετασχηματισμό των προγενέστερων σχέσεων αμοιβαιότητας προς μια αναδυόμενη οικονομία της αγοράς (Polanyi, 1957b). Παρά τις τελευταίες αυτές διεισδύσεις του ο Polanyi δεν έπαυσε να θεωρεί ότι μόνον στη Δυτική Ευρώπη των αρχών του 19ου αιώνα οι αγοραίες συναλλαγές κατόρθωσαν να αποδεσμευθούν πλήρως από ηθικούς και κοινωνικούς ετεροπροσδιορισμούς με άξονα μια μη-εντεταγμένη (*disembedded*) οικονομική πραγματικότητα, ικανή να υπαγάγει όλες τις οικονομικές σχέσεις στην θεμελιώδη επιδίωξη του κέρδους³.

1.2.2 Οι κριτικές παρατηρήσεις του Finley

Κριτική στις παραπάνω θέσεις επιχείρησε ο Finley, χωρίς ωστόσο να απο-

στασιοποιηθεί από τη βασική τυπολογική διάκριση των στηριζόμενων σε αμοιβαιότητες, αναδιανεμητικούς μηχανισμούς ή αγοραίες ανταλλαγές οικονομιών. Ο Finley ισχυρίστηκε ότι στην αρχαία αθηναϊκή οικονομία η οργάνωση και λειτουργία των χρηματοοικονομικών αγορών υπήρξε μάλλον υποτυπώδης, αφού οι Αθηναίοι απέδιδαν σημασία στην άντληση ρευστότητας για καταναλωτικούς, όχι για επενδυτικούς σκοπούς. Συμφωνώντας με τους Weber και Polanyi, ο Finley υποστήριξε την άποψη ότι η αθηναϊκή οικονομία δεν ήταν δυνατόν να χαρακτηριστεί καπιταλιστική: ήταν και παρέμεινε ένας κόσμος αμοιβαιότητας βασιζόμενης σε σχέσεις οικειότητας, εγγύτητας και συγγένειας, σε αντίθεση προς τις τυπικές και απρόσωπες σχέσεις οικονομίας της αγοράς.

Ο αρχαίος οικονομικός κόσμος, κατά τον Finley, δεν απέκλειε τη δημιουργία και τη λειτουργία αγορών. Αγορές ασφαλώς υπήρχαν, τους αποδιδόταν ωστόσο *μικρότερη* σημασία από άλλους μηχανισμούς διακίνησης αγαθών, αφού οι αγοραίες συναλλαγές ήταν σαφώς υποδεέστερες των πρακτικών αμοιβαιότητας που διέκριναν τους αρχαίους πολιτικούς σχηματισμούς. Η αποτελεσματική λειτουργία της αγοράς φαινόταν ασύμβατη προς τα αξιακά και κανονιστικά συστήματα μίας εξισωτικής πολιτικής κοινότητας, δηλαδή προς εκείνες τις υπερκείμενες αρχές που οριοθετούσαν την κοινωνική και οικονομική δράση.

Η βασική σύλληψη του Finley υπήρξε κατεξοχήν εξελικτική: κυρίαρχο αίτημα ήταν η ανάλυση των διαδικασιών μετάβασης από τον οικονομικό κόσμο των ιεραρχικώς διαρθρωμένων αμοιβαιοτήτων των ομηρικών επών στον κόσμο της εξισωτικής αμοιβαιότητας που διέκρινε την Αθήνα της κλασικής περιόδου. Ο ομηρικός κόσμος οριοθετούσε μια οικονομική σφαίρα ανταλλαγών βασισμένων στο δώρο και τις ανελαστικές ιεραρχίες, με κύρια επιδίωξη την απόκτηση κύρους, γοήτρου και πλούτου μέσω πολεμικών διενέξεων και επέκτασης επιρροών (Crielaard, 2003). Ο Finley διατεινόταν ότι οι μεγάλες οικονομικές κρίσεις μετά τον 8ο π.Χ. αιώνα συνέβαλαν στην πλήρη απαξίωση και παρακμή ενός συστήματος θεμελιωμένου σε άκαμπτες κοινωνικές θέσεις και δημιούργησαν νέες ομαδοποιήσεις. Η υπεροχή και προτεραιότητα των κοινωνικών θέσεων έναντι των αγοραίων ανταλλαγών υπήρξε ολοκληρωτική: μόνον οικονομικές δραστηριότητες συμβατές προς τις αξιώσεις των κοινωνικών ρόλων ήταν ηθικά αποδεκτές και άξιες επιδοκμασίας, γεγονός που οριοθετούσε τις θεμιτές και έντιμες μορφές πλούτου. Η ανάπτυξη και διαμόρφωση μίας ευδοκιμούσας αγοράς κεφαλαίου, ή μίας αντίστοιχης λειτουργικής αγοράς εργασίας, συναντούσε εξ υπαρχής σοβαρούς περιορισμούς. Για τον Finley, συνεπώς, η ανάδυση μίας ανταλλακτικής οικονομίας δεν συνιστούσε εξηγητικό αιτούμενο, αφού η αρχαιο-

ελληνική σκέψη έθετε ως επιδίωξη τη σύλληψη της ανταλλαγής αγαθών στο πλαίσιο μίας κοινότητας ίσων που επιδίδονταν σε μη-αγοραίες μορφές οικονομικών πρακτικών (Finley, 1970).

1.3 Εμπειρικές ανωμαλίες: Αμφισβήτηση και κρίση

Κατά την τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα, ωστόσο, μια σειρά αναδιατυπώσεων και επαναθεωρήσεων των κυριοτέρων αντιλήψεων των Polanyi και Finley αποτέλεσε και συνέθεσε ένα ρεύμα ανταγωνιστικών προς τη μαρξιστική παράδοση προσεγγίσεων της οικονομικής ιστορίας της Εγγύς Ανατολής⁴. Η βασική τάση ήταν να αποδοθεί μεγαλύτερη σημασία στη λειτουργία των αγορών, σε συνδυασμό με τις οικονομικές λειτουργίες που επιτελούσαν ανάκτορα και ναοί⁵: τόσο οι διοικητικοί όσο και οι θρησκευτικοί θεσμοί έπαιζαν καίριο ρόλο στην αναδιανομή του πλεονάσματος⁶, τη διάρθρωση των επαγγελματιών, τη διευθέτηση των εμπορικών συναλλαγών⁷ και τον εν γένει καταμερισμό της εργασίας⁸.

Ταυτοχρόνως προς τις σχέσεις αμοιβαιότητας, επιχειρηματικές και χρηματο-οικονομικές πρωτοβουλίες και δραστηριότητες διαδραμάτιζαν σημαντικό, αν και υποδεέστερο, ρόλο σε σύγκριση προς τις μη-αγοραίες μορφές κοινωνικής ανταλλαγής (Renger, 1994· βλ. επίσης σύνοψη στο Bedford 2005, και Liverani, 2005). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προσέκλυσε, μεταξύ άλλων, η έρευνα και συστηματική διερεύνηση των οικονομικών δομών και πρακτικών της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Αιγύπτου (Bagnall, 1992· Rathbone, 1996, 1997· Rowlandson, 1996· Scheidel, 2002· Bagnall και Frier, 2006).

2. Αναθεωρήσεις και αντιθέσεις: Νέες μεθοδολογικές κατευθύνσεις

2.1 Μεθοδολογική αφετηρία

Οι ατέλειες, αδυναμίες και ενδεχόμενες παραλείψεις του υποδείγματος Finley - Polanyi προσέκλυσαν το κριτικό ενδιαφέρον μίας ευρύτερης ομάδας διανοουμένων σε ζητήματα κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας του αρχαίου κόσμου. Αποτέλεσμα αυτής της ερευνητικής προσπάθειας ήταν η διατήρηση και εμπειρική επεξεργασία κριτικών θέσεων και απόψεων (π.χ. Parkins, 1997, Parkins και Smith, 1998), ωστόσο σύντομα άρχισαν να διαφαίνονται οι προϋποθέσεις διαμόρφωσης δύο επιμέρους κατευθύνσεων. Η πρώτη κατεύθυνση δεν φαίνεται να υπερβαίνει την απλή επισήμανση των αδιεξόδων στα οποία οδηγούν θεωρίες ευρέος πεδίου εφαρμογής: εντοπίζονται, συνεπώς, οι δυσχέρειες των υποδειγμάτων υψηλού βαθμού αφαίρεσης να αντιμετωπίσουν ή να επιλύσουν ειδικότερα ιστορικά ερωτήματα, τα οποία ένα

αφαιρετικό υπόδειγμα (όπως π.χ. ο ιδεατός τύπος της αρχαίας πόλης ως καταναλωτικής οντότητας) αδυνατεί να συλλάβει.

Μια δεύτερη κατεύθυνση, ωστόσο, εγκαταλείπει την προβληματική αυτή, υπογραμμίζοντας την ανεπαρκή θεμελίωση υποδειγμάτων που δεν είναι δυνατόν να ποσοτικοποιηθούν: ένα γενικό αφαιρετικό υπόδειγμα είναι ασφαλώς δυσχερές να υποβληθεί σε άμεσο εμπειρικό έλεγχο των υποθέσεών του, εντούτοις δεν παύει να υφίσταται ένα όριο πέραν του οποίου είναι αδύνατη η εναρμόνισή του προς νέα εμπειρικά δεδομένα. Εμπειριστικές κριτικές αυτού του τύπου υποδεικνύουν εκείνα τα νέα ευρήματα τα οποία δημιουργούν εμπειρική ανωμαλία στο κυρίαρχο υπόδειγμα, καθώς είναι προβληματική η εξήγησή τους βάσει των ισχυουσών υποθέσεων. Ως παρόμοια ευρήματα θεωρούνται η διαμόρφωση και η συμπεριφορά των τιμών (Temin, 2002), ιδίως όμως η έκταση και το μέγεθος των αγορών (de Ligt, 1993), των πιστωτικών ιδρυμάτων (Andreau 1999, Cohen, 1992), των μεταβολών στη ζήτηση (Clark, 1997) ή των δημογραφικών μεταβολών (Scheidel, 2003). Το κυριότερο πρόβλημα, το οποίο επιδιώκουν –ενδεχομένως ανεπιτυχώς– να παρακάμψουν οι εν λόγω κριτικές, είναι η κατασκευή εναλλακτικών υποδειγμάτων, προς τα οποία οφείλει να αποτιμηθεί η σχετική εγκυρότητα και η αξιοπιστία του υποδείγματος Weber - Finley - Polanyi. Ένα ανάλογο εγχείρημα, ωστόσο, δεν φαίνεται να συνάγεται από τις διάσπαρτες, μολονότι αξιόλογες, αυτές κριτικές⁹.

2.2 Ανθρωπιστικές επιστήμες και Οικονομική: Δυνατότητες και δυσχέρειες συνεργασίας

Σε αντίθεση με επιστήμονες που προέρχονται από τον χώρο των Κλασικών Σπουδών και εστιάζουν το αναλυτικό τους ενδιαφέρον στην προσέγγιση και την ερμηνεία των πηγών, οι οικονομολόγοι στη σφαίρα της οικονομικής ιστορίας θέτουν ως αφετηρία υποθέσεις και λογικές παραδοχές, συνάγουν προτάσεις και επιχειρούν, εφ' όσον είναι εφικτό, εμπειρικό έλεγχο υποθέσεων και θεωριών, με βάση διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα. Αυτή ακριβώς η ερευνητική οπτική, που προϋποθέτει διατύπωση υποθέσεων, κατασκευή υποδειγμάτων, έλεγχο της λογικής συνέπειας και εμπειρική δοκιμασία θεωρητικών κατασκευών, προσκρούει σε ορισμένες δυσχέρειες στο πεδίο της αρχαίας οικονομικής ιστορίας. Καθώς υπογραμμίζει χαρακτηριστικά ο Finley (1973 [1985], σελ. 23):

Η οικονομική ορολογία και οι οικονομικές έννοιες με τις οποίες είμαστε όλοι εξοικειωμένοι, ακόμα και οι πλέον αδαείς μεταξύ μας, αλλά και οι αρχές της Οικονομικής, είτε του Alfred Marshall, είτε του Paul Samuelson, όπως και τα υποδείγματα που χρησιμοποιούμε, τείνουν να μας παρασύρουν σε μία εσφαλμένη εκτίμηση. (...) το να μιλάμε για μια «αγορά εργασίας» ή μια «αγορά

χρήματος» είναι σαν να διαφεύδουμε άμεσα την κατάσταση. Για τον ίδιο λόγο, κανένα σύγχρονο υπόδειγμα επένδυσης δεν εφαρμόζεται στις προτιμήσεις των ανθρώπων που κυριαρχούσαν στην αρχαία κοινωνία.

Οι οικονομικοί ιστορικοί του αρχαίου κόσμου δεν απέδωσαν ιδιαίτερη σημασία στις αρχές της οικονομικής θεωρίας για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, διακατέχονταν από την πεποίθηση έλλειψης σοβαρών εμπειρικών δεδομένων προς έλεγχο τυπικών οικονομικών υποδειγμάτων, και δεύτερον, θεωρούσαν ότι παρόμοια αφαιρετικά υποδείγματα αδυνατούσαν να συλλάβουν τις ιδιαίτερες ενός οικονομικού κόσμου ασυνεχών αγορών, με βαθμό οικονομικής ολοκλήρωσης εμφανώς χαμηλότερο έναντι εκείνου των μοντέρνων, δυτικών οικονομιών. Θα εξηγήσουμε στη συνέχεια τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιήθηκε μια ριζική αλλαγή του σχετικού προβληματισμού κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, οπότε καταβάλλεται πλέον προσπάθεια συνδυασμού απλών τυπικών υποδειγμάτων με τη μέριμνα να ληφθούν υπόψη επί μέρους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της οικονομικής πραγματικότητας στην αρχαιότητα.

Το εντελώς περιοριστικό consensus στον χώρο των Ανθρωπιστικών Σπουδών κλονίσθηκε σοβαρά στα 1980, ενώ κατά την επόμενη δεκαετία μια ισχυρή μειοψηφία αρχαίων ιστορικών αναζήτησε πηγές επιστημονικής έμπνευσης εκτός του παραδοσιακού τους ερευνητικού πεδίου. Καθώς υπογραμμίζουν οι Morris και Weingast (2004, σελ. 705, σημ. 1) στην εισαγωγή τους στο σχετικό αφιέρωμα στο περιοδικό *Journal of Institutional and Theoretical Economics* (τ. 160, τεύχ. 4 [2004]) οι λόγοι ήταν κυρίως τρεις

Ενδογενείς παράγοντες, ιδίως η αίσθηση ότι το επιστημονικό παράδειγμα που εγκαθιδρύθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα για τη μελέτη της αρχαίας οικονομίας απώλεσε κάθε περαιτέρω εξηγητική ισχύ και εξάντλησε τα όρια της γνωστικής του εμβέλειας.

Ακαδημαϊκοί λόγοι συνδεδεμένοι προς αξιώσεις επιστημονικού κύρους, καθώς επικράτησε η πεποίθηση ότι η υιοθέτηση πρωτοποριακών αναλυτικών εργαλείων άλλων γνωστικών κλάδων θα οδηγούσε σε ταχύτερη επιστημονική ανέλιξη·

και Εξωγενείς παράγοντες, ειδικότερα η απώλεια της πεποίθησης στον παραδοσιακό ισχυρισμό ότι η πληρέστερη κατανόηση του ελληνο-ρωμαϊκού πολιτισμού συνιστούσε συνθήκη ικανοποιητικής εξήγησης της ευρωπαϊκής και αμερικανικής υπεροχής έναντι του υπόλοιπου κόσμου.

Από την οπτική της κοινωνιολογίας της επιστημονικής έρευνας, οι αλλαγές αυτές συνδέθηκαν με τρία κυρίως ακαδημαϊκά ιδρύματα: το Πανεπιστήμιο

του Cambridge με τις συμβολές των Hopkins και Snodgrass, το Πανεπιστήμιο του Chicago με προεξέχουσα την παρουσία του Saller, και το Πανεπιστήμιο του Stanford με κορυφαίους εκπροσώπους τους Morris, Scheidel και Manning. Η επιστημονική εργασία των ανωτέρω ενθάρρυνε σημαντικά τη χρήση ποσοτικής ανάλυσης, τη διεπιστημονική συνεργασία με οικονομολόγους, πολιτικούς επιστήμονες και κοινωνιολόγους, ιδίως όμως την αξιοποίηση αναλυτικών εργαλείων της Οικονομικής στην προσέγγιση της οικονομικής ιστορίας του αρχαίου κόσμου.

Παρά τις ανακατατάξεις αυτές, δυσχέρειες και προβλήματα σε μια οικονομική εξήγηση οικονομικών θεσμών και πρακτικών του αρχαίου κόσμου, δεν παύουν να υφίστανται. Τούτο οφείλεται κατ' αρχάς στο υψηλό κόστος ευκαιρίας που αντιμετωπίζει ένας οικονομολόγος για να καταστεί οικονομικός ιστορικός του αρχαίου κόσμου. Στην περίπτωση αυτή το κόστος εκμάθησης διαφορετικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων, εξοικείωσης με διάσπαρτες πηγές σε αρχαίες γλώσσες (π.χ. αρχαία ελληνικά, λατινικά κ.ά.) και υιοθέτησης διαφορετικών μεθόδων, είναι σαφώς υψηλό. Αντιθέτως, οφέλη δεν διακρίνονται άμεσα από αυτή τη ριζική ερευνητική στροφή, γιατί οι νέες ερευνητικές ενασχολήσεις αποδίδουν σαφώς χαμηλότερες απολαβές (σε όρους αμοιβών ή ακαδημαϊκής φήμης). Υψηλός βαθμός θυσίας, την οποία είναι διατεθειμένος να υποστεί όποιος οικονομολόγος επιλέξει να στραφεί σε ζητήματα αρχαίας οικονομικής ιστορίας, καθώς και η σημαντική χρονική υστέρηση στην απόλαυση των όποιων απολαβών, αποτρέπουν ενδεχομένως τον ορθολογικώς δρώντα οικονομολόγο να εισέλθει σε ένα νέο επιστημονικό κλάδο. Η ιστορική κατάρτιση ενός οικονομολόγου περιορίζεται αρκετές φορές σε όρους βασικών σπουδών, ενώ η πιθανότητα να διαπρέψει ένας οικονομολόγος σε ακαδημαϊκά περιβάλλοντα που ευνοούν την ερμηνευτική, την απαξίωση καθολικών υποθέσεων και την έμφαση στο ειδικό και συγκεκριμένο, είναι σχετικά χαμηλή.

Μια αντίστοιχη οικονομική προσέγγιση της πρόσφατης διαμόρφωσης της αρχαίας οικονομικής ιστορίας ως διακριτού επιστημονικού κλάδου, φαίνεται να επιρρωνύεται από διαθέσιμα στοιχεία σχετικά με τη γνωστική εξειδίκευση των εμπλεκομένων στη σύγχρονη συζήτηση για την αρχαία οικονομία. Θεσμικοί, διαρθρωτικοί, γνωσιακοί, και υποκειμενικοί παράγοντες αντανακλώνται στη δυσχέρεια ενός εγχειρήματος που διαφαίνεται στον Πίνακα 1. Η συμμετοχή οικονομολόγων στη διαμορφούμενη κοινότητα οικονομικών ιστορικών της αρχαιότητας είναι μάλλον χαμηλή, σε αντίθεση με όσους επιδίδονται στην καλλιέργεια άλλων γνωστικών πεδίων: Κλασικών Σπουδών, Δικαίου ή επί μέρους περιοχών της Κοινωνιολογίας (π.χ. Κοινωνική Δημογραφία, Κοινωνική

Ιστορία). Τούτο ισχύει ακόμα και για την ακαδημαϊκή κοινότητα εκείνων των οικονομικών ιστορικών του αρχαίου κόσμου που υιοθετούν πλήρως ή εν μέρει οικονομικές υποθέσεις. Η γενική τάση φαίνεται να επιβεβαιώνεται στην περίπτωση των σημειώντων οικονομικών ιστορικών του ρωμαϊκού κόσμου (Πίνακας 1).

Η αρκετά χαμηλή συμμετοχή και αντιπροσώπευση οικονομολόγων στις σχετικές συζητήσεις δεν θα πρέπει ασφαλώς να αποθαρρύνει το εγχείρημα διαμόρφωσης εμπειρικά ελέγξιμων θεωριών, με προσεκτική επιλογή εξαρτημένων μεταβλητών και βασικών παραμέτρων. Η ανάγκη αυτή συνειδητοποιείται σταδιακά από την ειδικότερη επιστημονική κοινότητα που αποτιμά θετικά οικονομικές υποθέσεις για την εξήγηση της δομής και της οικονομικής επίδοσης των οικονομιών του αρχαίου μεσογειακού κόσμου. Οι οικονομικοί ιστορικοί της αρχαιότητας οφείλουν, κατά τους Manning και Morris (2005, σελ. 35), να τηρούν, ή τουλάχιστον να συμμερίζονται, τις παρακάτω ερευνητικές δεσμεύσεις

α) να προβαίνουν σε πληρέστερη διασάφιση βασικών όρων και θεμελιωδών υποθέσεων

β) να είναι σαφέστεροι κατά τη διαδικασία κατασκευής υποδειγμάτων

γ) να παρουσιάζουν σαφείς προτάσεις με ελέγξιμες συνέπειες

δ) να είναι σαφείς σε μεθοδολογικά ζητήματα, ειδικότερα στη διατύπωση κριτηρίων διάψευσης βασικών υποθέσεων

ε) να διασπούν ευρύτερα και συνθετότερα ερευνητικά προβλήματα σε απλούστερα, στρεφόμενα σε ευκρινέστερα ερωτήματα

στ) να εξειδικεύουν αιτιώδεις σχέσεις

ζ) να ποσοτικοποιούν την ανάλυση, όπου είναι βεβαίως εφικτό και

η) να διατυπώνουν περιγραφές της (οικονομικής) πραγματικότητας και εξηγήσεις κατά γενικεύσιμους τρόπους, ικανούς να επιτρέψουν τις αναγκαίες διαχρονικές και διατοπικές συγκρίσεις.

Ασφαλώς, η ταυτόχρονη επίτευξη αυτών των στόχων συνεπάγεται αρκετές δυσκολίες, οι οποίες δεν πρέπει να υποβαθμισθούν. Ένα ανάλογο εγχείρημα, ωστόσο, περιλαμβάνει αρκετές θεωρητικές υποσχέσεις. Καθώς παρατηρούν εύστοχα οι Scheidel και von Reden (2002, σελ. 4) στην εισαγωγή του τόμου που επιμελήθηκαν:

Εν τέλει, διαφαίνονται πλέον οι πρώτες προσπάθειες συμφιλίωσης της μελέτης των αρχαίων οικονομιών με τα υποδείγματα και τις προσεγγίσεις της οικονομικής ιστορίας πιά πρόσφατων περιόδων: μια μετατόπιση στην κατανόηση προς την κατεύθυνση του ενδεχομένου οικονομικής επίδοσης των υποκείμενων θεσμών και οργανισμών των οικονομικών συστημάτων, μπορεί να καταστήσει τους αρχαίους ιστορικούς ικανούς να επωφεληθούν από τον εννοιολογικό και αναλυτικό εξοπλισμό της νεότερης Οικονομικής.

2.3 Οι βασικές υποθέσεις: Ορθολογικότητα και ατομικό συμφέρον

2.3.1 Κλασική Αθήνα και Ρώμη

Μία ομάδα διανοουμένων και μελετητών του ρωμαϊκού κόσμου, εκκινώντας από τη θεώρηση της οικονομίας ως κοινωνικά και πολιτισμικά εντεταγμένης (*embedded*) σφαίρας ανθρώπινων δραστηριοτήτων (πρβλ. Gravonetter, 1985), ασκεί κριτική στο κυρίαρχο παράδειγμα των Finley - Polanyi, επειδή το τελευταίο υπερτονίζει την κοινωνική κατασκευή των οικονομικών δραστηριοτήτων. Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Morley (2009) επιχειρεί να επαναπροσδιορίσει τη σχέση μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης Οικονομικής, υπό το πρίσμα ωστόσο των πολιτισμικών επιτευγμάτων της αρχαιότητας ή της ενδεχόμενης πρωτοπορίας των αρχαίων.

Η σχετική συζήτηση έχει ως θεωρητική αφετηρία, μεταξύ άλλων, τη διαχείριση της περιουσίας και την οικονομική λειτουργία της ιδιοκτησίας στον ρωμαϊκό κόσμο. Ο Rathbone, για παράδειγμα, αναφέρεται στους λεπτομερείς και διεξοδικούς υπολογισμούς των δαπανών και κερδών σε καταγραφές της περιουσίας κάποιου Αππιανού στη ρωμαϊκή Αίγυπτο του 3ου μ.Χ. αιώνα (Rathbone, 1991). Οι υπολογισμοί αυτοί, ισχυρίζεται ο Rathbone, έρχονται σε αντίθεση προς το βεμπεριανό ιδεώδες του ελληνο-ρωμαϊκού τύπου ανθρώπου ως *homo politicus*, αφού προδίδουν και μαρτυρούν οικονομικές στάσεις αντίστοιχες προς την εργαλειακή ορθολογικότητα της Νεοκλασικής Οικονομικής και της θεωρίας ορθολογικής επιλογής. Ωστόσο, η παράθεση αυτού του περιστατικού θεωρείται από άλλους μελετητές αποσπασματική (Kehoe, 1993, 1997): δεν μπορούμε να υποθέσουμε με βεβαιότητα ότι ο Αππιανός προέβη σε επενδυτικές αποφάσεις με χρήση υπολογισμού κόστους - ωφελείας εναλλακτικών επιλογών, διότι οι σχετικές επιλογές στην αξιοποίηση των κεφαλαίων ήταν σαφώς περιορισμένες στον αρχαίο κόσμο. Η επενδυτική δραστηριότητα στρεφόταν κατά κύριο λόγο προς τη γη, σε τρόπο ώστε ο Αππιανός επεδίωκε τη μεγιστοποίηση προσόδων στη βάση ενός περιορισμένου φάσματος οικονομικών επιλογών.

Η τελευταία άποψη ενέχει ασφαλώς αντίλογο. Ο Christesen ορθώς παρατηρεί ότι στην Αθήνα του 4ου π.Χ. αιώνα υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις ατόμων που προβαίνουν σε εκτίμηση κινδύνων και ενδεχομένων κερδών από παραγωγικές δραστηριότητες ή τοποθετήσεις χρηματικών κεφαλαίων (Christesen, 2003. Βλ. περαιτέρω, De Angelis, 2006). Οικονομικές αποφάσεις που περιλαμβάνουν ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, από γεωργικές καλλιέργειες έως εκμετάλλευση ορυχείων και σύναψη ναυτικών δανείων, υποδηλώνουν ορθολογικές επιλογές που δεν υπόκεινται σε περιορισμούς κοινωνικών ρυθμιστικών προτύπων ή ηθικών κανόνων. Επιπλέον, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι τυπικές αποδόσεις διαφορετικών μορφών επενδυθέντος κεφαλαίου αντανακλούν τον βαθμό του κινδύνου που ενέχει η σχετική απόφαση.

Αφετηρία της κριτικής του Christesen αποτελεί η παραδοχή των Weber και Finley ότι το υπόδειγμα του *homo politicus* πρέπει να αντικαταστήσει το πρότυπο του *homo economicus* ως ευρετική κατασκευή και αναλυτικό εργαλείο στη μελέτη της οικονομικής ιστορίας του αρχαίου κόσμου. Το μοντέλο του *homo economicus* αντιπροσωπεύει, στην εκδοχή αυτή, μια ειδικότερη περίπτωση εργαλειακής ορθολογικότητας, με βάση την οποία ορθολογικώς δρώντες με δεδομένη δομή προτιμήσεων επιδιώκουν μεγιστοποίηση της ωφελιμότητάς τους. Αντιθέτως, η ευρετική κατασκευή του *homo politicus* υποδηλώνει μια δυνατή εκδοχή διαδικαστικής (*procedural*) ορθολογικότητας, κατά την οποία κοινωνικώς επιβεβλημένοι στόχοι διαμορφώνουν τη λήψη αποφάσεων στο πλαίσιο διαδικασιών οικειώσης των δρώντων με κοινωνικούς κανόνες και συμπεριφορικές αρχές. Ο Christesen θεωρεί αρκετά περιοριστική αυτή την απολυτοποίηση του κοινωνικού status ως αποκλειστικού κριτηρίου αξιολόγησης ατομικών αποφάσεων, υιοθετώντας μια έννοια εκφραστικής (*expressive*) ορθολογικότητας: κατά την τελευταία, οι ατομικώς δρώντες διαθέτουν πλήρη επίγνωση των προτιμήσεών τους και είναι σε θέση να τις αναθεωρήσουν, συνεκτιμώντας ισχύουσες κοινωνικές ρυθμιστικές συνθήκες της ατομικής πράξης.

Για τον Christesen (2003, σελ. 54), η οικονομική ορθολογικότητα στην παράδοση του Adam Smith (και της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας) διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση οικονομικών αποφάσεων στην Αθήνα του 4ου π.Χ. αιώνα. Αυτή η διατύπωση, ωστόσο, δεν πρέπει να μας οδηγήσει στην υπόθεση ότι η μεγιστοποίηση του πλούτου αποτελούσε τη μοναδική, ούτε ίσως τη σημαντικότερη προσδιοριστική παράμετρο των οικονομικών δραστηριοτήτων στην αρχαία Αθήνα: οι Αθηναίοι λάμβαναν ασφαλώς υπ' όψη στις οικονομικές αποφάσεις τους τη διάσταση του κινδύνου ή του αναμενόμενου οφέλους, χωρίς ωστόσο να αποκλείουν άλλα κοινωνικά

κριτήρια. Οι πλέον εύποροι Αθηναίοι είχαν ανάγκη ρευστότητας για πληρωμή φόρων, χορηγίες, δωρεές και άλλες αντίστοιχες, διαδικαστικά ορθολογικές, μορφές δαπάνης στο πλαίσιο της συνύπαρξης ενός αριθμού διαφορετικών οικονομικών κινήτρων (Christesen, 2003, σελ. 54-55) ή ενός ευρέος φάσματος παραγόντων, μεταξύ των οποίων η οικονομική ορθολογικότητα κατέχει σημαντική θέση (Christesen, 2003, σελ. 56).

Μια διαφορετική προσέγγιση των αγοραίων συναλλαγών υιοθετείται από τον Hopkins (2002) με βάση την κατασκευή αναλυτικών υποδειγμάτων δυναμένων να τύχουν τόσο λογικού όσο και εμπειρικού ελέγχου των βασικών υποθέσεων. Η κεντρική υπόθεση αφορά την άντληση χρηματικών φορολογικών προσόδων από τις επαρχίες της αχανούς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και στη συνέχεια τη δαπάνη μέρους αυτών των εσόδων για διατροφή του πληθυσμού της Ρώμης (και των άλλων μεγάλων αστικών κέντρων), καθώς και για συντήρηση ενός πολυπληθούς στρατεύματος. Στον πυρήνα αυτού του επιχειρήματος του Hopkins (2002) εντοπίζεται η παραδοχή ότι οι κάτοικοι των επαρχιών όφειλαν να διαθέτουν το προϊόν τους στις αγορές μεγάλων πόλεων προς άντληση ρευστότητας για πληρωμή φόρων.

Ταυτοχρόνως, παρατηρείτο κυκλοφορία του αγροτικού πλεονάσματος από τις υπόχρεες σε φορολόγηση επαρχίες προς τις μεγαλουπόλεις του κέντρου και της περιφέρειας που δαπανούσαν χρήμα για την αγορά αγαθών πρώτης ανάγκης. Παρά την έλλειψη σοβαρού αριθμού εμπειρικών δεδομένων προς έλεγχο των κεντρικών υποθέσεων, πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες (ιδίως η ανακάλυψη ικανού αριθμού ναυαγίων ρωμαϊκών σκαφών στη Μεσόγειο που διακινούσαν αγαθά και εμπορεύματα), επιρρωνύουν τη βασική θέση του Hopkins: η ρωμαϊκή οικονομία σημείωσε υψηλούς ρυθμούς εκχρηματισμού, σε συνάρτηση προς έναν αυξανόμενο όγκο εμπορικών συναλλαγών, εφικτών λόγω ενός προηγμένου δικτύου θαλάσσιων (και εν μέρει χερσαίων) μεταφορών (βλ. επίσης, Young, 2001). Φόροι και έγχειες πρόσοδοι συνέβαλαν στην καθιέρωση δαπανηρών προτύπων διαβίωσης για τις αριστοκρατικές ελίτ, σε τρόπον «ώστε το πολιτικό κόστος του επιμερισμού των κερδών της αυτοκρατορίας μεταξύ κεντρικής εξουσίας και ευγενών συνίστατο στο γεγονός ακριβώς ότι η δύναμη της αριστοκρατίας να αποσπά προσόδους *περιορίζε* την ικανότητα της κεντρικής κυβέρνησης να αντλεί φόρους» (Hopkins, 2002, σελ. 229), στα όρια ενός *trade-off* μεταξύ διαφορετικών οικονομικών επιδιώξεων.

Οι θέσεις αυτές έχουν δεχθεί κριτική από όσους υποστηρίζουν ότι η Ρώμη αντλούσε φορολογικές προσόδους κατά κύριο λόγο σε είδος (Erdkamp, 2005, σελ. 219-225), στο πλαίσιο μίας κατά κανόνα αναδιανεμητικής, όχι αγοραίας οικονομίας (με αφετηρία τις επισημάνσεις των Garnsey και Saller, 1995

[1987], σελ. 67). Ωστόσο, συνηγορία υπέρ των απόψεων του Hopkins προσφέρουν και άλλα αρχαιολογικά ευρήματα (ιδίως τα μεγάλα για την εποχή πλοία μεταφοράς σίτου και ειδών πολυτελείας στη Ρώμη), γεγονός που μαρτυρεί την ανάμειξη της αριστοκρατικής ρωμαϊκής ελίτ σε αυτό το είδος εμπορικών δραστηριοτήτων. Καθώς παρατηρεί ο Temin (2001), η απώτερη λογική συνέπεια ενός θεωρητικού υποδείγματος της βασισμένης σε είδος ρωμαϊκής φορολογικής πολιτικής θα ήταν η ανάπτυξη και εδραίωση μίας απίστευτα μεγάλης διοικητικής γραφειοκρατίας, γεγονός που δεν φαίνεται να στηρίζεται σε πραγματικά δεδομένα.

2.3.2 Αρχαία Μεσοποταμία και Αίγυπτος

Ένθερμη συνηγορία υπέρ της θέσης ότι οι αγορές διεδραμάτισαν σοβαρό λόγο στην οργάνωση των οικονομικών δραστηριοτήτων στην ευρύτερη περιοχή της Εγγύς Ανατολής προσφέρει ο Silver (1985, 1995, 2004), οι απόψεις του ωστόσο τυγχάνουν περιορισμένης αποδοχής στην ακαδημαϊκή κοινότητα των οικονομικών ιστορικών του αρχαίου κόσμου. Αντιθέτως, πολύ πειστικότερες παρουσιάζονται οι επισημάνσεις των Ellickson και Thorland (1995) σε μια οικονομική προσέγγιση του δικαίου της έγχειας ιδιοκτησίας στην Εγγύς Ανατολή. Οι συγγραφείς, υιοθετώντας αναλυτικά εργαλεία της σύγχρονης οικονομικής ανάλυσης του δικαίου, υποστηρίζουν ότι μια θεωρία ατομικής πράξης με βάση την ορθολογική επιλογή προσφέρει μια διαχρονικά πολύτιμη ευρετική κατά την ανάλυση ανθρωπίνων υποθέσεων. Η προσέγγιση αυτή, ισχυρίζονται οι Ellickson και Thorland, προσφέρει στον ιστορικό τα θεωρητικά εχέγγυα υπέρβασης των ανεπαρκειών και υπερβολών των παραδοσιακών ιστορικών συλλήψεων, κατά τις οποίες οι δυνάμεις της αγοράς στον αρχαίο κόσμο περιορίζονταν δραματικά από εξω-οικονομικούς παράγοντες (π.χ. ιδεολογικούς, πολιτισμικούς ή πολιτικούς)¹⁰.

Η ανάλυση των εν λόγω συγγραφέων ενέχει σημαντική προβλεπτική ισχύ: οι Ellickson και Thorland (1995, σελ. 324-325) υποστηρίζουν ότι οι μεταβολές στις οικονομικές συνθήκες θα ωθήσουν τους κατοίκους μίας περιοχής να προσαρμόσουν κατάλληλα (ή να μετασχηματίσουν) τους ιδιοκτησιακούς θεσμούς τους, ώστε να ελαχιστοποιήσουν το άθροισμα των συναλλακτικών εξόδων και του κόστους της αποτυχίας αποτελεσματικού συντονισμού των οικονομικών τους δραστηριοτήτων. Ανάλογη σημασία προσλαμβάνει το εγχείρημα του Kehoe (2007) να εφαρμόσει παραδοχές της Νέας Θεσμικής Οικονομικής στην ανάλυση της δημιουργίας ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων στη ρωμαϊκή γεωργική οικονομία, στην αντίστοιχη φορολογική πολιτική και στην παροχή επενδυτικών κινήτρων στη ρωμαϊκή ύπαιθρο.

Σε διαφορετική κατεύθυνση κινείται η απόπειρα των Carmona και Ezza-mel (2007) να συμβάλουν στην αναθεώρηση της άποψης ότι οι υπολογιστικές πρακτικές στις αρχαϊκές και αρχαίες οικονομίες αποτελούσαν απλώς μια παρωχημένη τεχνική ορισμένων λογίων της εποχής, χωρίς κανένα σύγχρονο ερευνητικό ενδιαφέρον. Οι συγγραφείς αντιθέτως, υποστηρίζουν ότι στην αρχαία Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, υψηλού επιπέδου μέθοδοι τήρησης αρχείων σε εμπορικές συναλλαγές και αξιόλογες λογιστικές πρακτικές συνδέονταν με ένα σύστημα επιμερισμού καθηκόντων και υποχρεώσεων που διαπερνούσε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής συνύπαρξης: το ατομικό, το διομαδικό και το κρατικό. Τεχνικές αυτού του τύπου προϋπέθεταν την ανάπτυξη υπολογισμού, αποτίμησης και καταγραφής ασκουμένων από μια άρτια καταρτισμένη και υψηλά εκπαιδευμένη υπαλληλία, οι δραστηριότητες της οποίας εκτείνονταν από τη δημόσια στην ιδιωτική σφαίρα. Στον δημόσιο χώρο, οι πρακτικές εκτίμησης και συλλογής φορολογικών εσόδων, ανάληψης δημοσίων έργων και επίβλεψης βασιλικών εργαστηρίων και μονάδων μεταποίησης συνέδεαν τη λογιστική καταγραφή με την απόδοση λόγου για ταπραχθέντα (accountability), ακριβώς όπως μέθοδοι διαχείρισης της οικονομίας του οίκου λειτουργούσαν στον ιδιωτικό χώρο.

Τεχνικές υπολογισμού (accounting) και υπευθυνότητα χειρισμών ήταν εντεταγμένες στο ευρύτερο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής, για τα οποία οι αρχές της εντιμότητας, της δικαιοσύνης και της αμοιβαιότητας αποκτούσαν εξαιρετική σημασία. Αντίστοιχες εμπειρικές διαπιστώσεις είναι δυνατόν να συναχθούν για τη ρωμαϊκή μεταποιητική αστική οικονομία (Hawkins, 2006) ή το επίπεδο οικονομικής οργάνωσης και το βαθμό εκ-χρηματισμού και ανάπτυξης των οικονομικών σχέσεων στη ρωμαϊκή Μικρά Ασία (Mitchell, Katsari και Braund, 2005).

3. Η ρωμαϊκή οικονομία υπό το φως νέων ερευνητικών συμβολών

3.1 Οργάνωση και λειτουργία των αγορών

Η παραδοσιακή θεώρηση των Finley και Polanyi τράβηξε μια ουσιαστική διαχωριστική γραμμή μεταξύ των οικονομιών του κλασικού ελληνορωμαϊκού κόσμου και των μεγάλων θεοκρατικών πολιτευμάτων της Εγγύς Ανατολής. Οι πολιτειακές οντότητες της Εγγύς Ανατολής απέδιδαν έμφαση στον ρόλο του κράτους ως φορέα αναδιανομής του πλεονάσματος, κατά τις αξιώσεις της βασιλικής και ιερατικής ελίτ: πρόκειται για συγκεντρωτικές οικονομίες με ισχυρή κρατική παρουσία, όπως στη φαραωνική Αίγυπτο (Manning, 2003), σε αντίθεση προς τις ελληνικές πόλεις-κράτη.

Πρόσφατες θεωρήσεις, ωστόσο, του προβλήματος το επαναποθετούν σε διαφορετικές βάσεις: τόσο οι ελληνικές πόλεις όσο και η Ρώμη διέθεταν αντίστοιχους αναδιανεμητικούς μηχανισμούς, οι τελευταίοι εντούτοις επιτελούσαν εντελώς διαφορετικές λειτουργίες, με άξονα διαφορετικές ισορροπίες μεταξύ επισήμων κρατικών αξιωματούχων και πολιτών-υπηκόων. Στη σημαντική εργασία του για τη θέση της αγοράς στη ρωμαϊκή οικονομία, ο Temin (2001) διακρίνει μεταξύ διαφορετικών τύπων οικονομικής συμπεριφοράς, υποστηρίζοντας ότι η πρόωμη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία αποτέλεσε μια τεράστια συνύφανση ενδοσυσχετιζόμενων αγορών. Η τριμερής διάκριση του Temin αφορά την *εργαλειακή* συμπεριφορά, ενσαρκούμενη στο υπόδειγμα του *homo economicus* και της επιχείρησης που μεγιστοποιεί τα κέρδη της, την *εθιμική* συμπεριφορά, υπαγορευμένη από συνήθεια ή εθιμικούς κανόνες, και τη βασισμένη σε εντολές συμπεριφορά, ευθυγραμμιζόμενη προς μια εντολή επιτέλεσης ή αποφυγής μίας συγκεκριμένης δραστηριότητας. Αυτή η τριμερής διάκριση θεωρείται από τον Temin ισοδύναμη προς την αντίστοιχη του Polanyi μεταξύ οικονομιών βασισμένων στην αμοιβαιότητα, την αναδιανομή ή την αγοραία ανταλλαγή: η εργαλειακή συμπεριφορά χαρακτηρίζει αγοραίες συναλλαγές, η εθιμική συμπεριφορά συνέχει σχέσεις αμοιβαιότητας, ενώ συμπεριφορές συμμορφούμενες προς εντολές αποτελούν θεμέλιο των αναδιανεμητικών οικονομιών (Temin, 2001, σελ. 171-172).

Ο Temin υποστηρίζει *expressis verbis* ότι η οικονομία της πρόωμης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν μια αγοραία οικονομία (Temin, 2001, σελ. 181): οι αγοραίες συναλλαγές ήταν ευρύτατα διαδεδομένες, και οι αγοραίες τιμές μεταβάλλονταν με τρόπους συνήθεις στις αγορές, παρά τις αδυναμίες αποτελεσματικού συντονισμού ενός πλήθους διάσπαρτων οικονομικών δραστηριοτήτων. Μια ενιαία αγορά ασφαλώς δεν υφίστατο, υπήρχαν ωστόσο συνδεδεμένες ανά τη Μεσόγειο τοπικές αγορές, παρά τις δυσχέρειες στην ταχεία διακίνηση αγαθών και υπηρεσιών. Αγοραίες συναλλαγές ως συστατικό στοιχείο των οικονομικών διευθετήσεων λάμβαναν χώρα σε χαλαρά συνδεδεμένες αγορές ως τμήματα μίας περιεκτικότερης μεσογειακής αγοράς των δύο πρώτων μ.Χ. αιώνων: τα διαθέσιμα στοιχεία για ατομικές αγοραίες συναλλαγές φαίνεται να εναρμονίζονται προς αυτή τη σύλληψη της ρωμαϊκής οικονομίας που εντάσσει οικονομικές δραστηριότητες στο πλαίσιο διαμόρφωσης και διατήρησης οργανωμένων αγορών, παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις του Finley. Τα συμπεράσματα αυτά διευρύνει περαιτέρω ο Temin στις μελέτες του για την λειτουργία της αγοράς εργασίας στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων (Temin, 2004a), τις χρηματο-οικονομικές διαμεσολαβήσεις¹¹ σε συγκροτημένες αγορές χρήματος

(Temin, 2004b), καθώς και κατά το εγχείρημα ποσοτικής εκτίμησης του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος στην αυτοκρατορική Ρώμη (Temin, 2006a).

Ένα σοβαρό ζήτημα που ανακύπτει σχετίζεται με τη δυνατότητα παρέμβασης των κρατικών θεσμών και μηχανισμών στη διεξαγωγή των οικονομικών δραστηριοτήτων, κυρίως για φορολογικούς και εισπρακτικούς σκοπούς. Οι κυρίαρχες ελίτ ασφαλώς επιχειρούσαν να αποσπάσουν σημαντικούς πόρους από τις επαρχίες προς συντήρηση του στρατού, καθώς και για σκοπούς επιδεικτικής κατανάλωσης (στη λογική που υποδεικνύει ο Veblen). Εντούτοις, το εγχείρημα αυτό δεν ήταν απολύτως επιτυχές καθώς, παρά τις προσδοκίες, σημαντικό τμήμα πόρων παρέμεινε προς ίδια κατανάλωση στους αρχικούς παραγωγούς. Ακόμα και στην εύπορη και άρτια οργανωμένη αυτοκρατορική Ρώμη, οι κεντρικές και τοπικές αρχές έλεγχαν μόνο το 5% των συνολικών εσόδων της οικονομίας (Duncan-Jones, 1994).

Η συλλογή φόρων ήταν σαφώς συγκεντρωτική οικονομική δραστηριότητα, αλλά η ανάγκη εκχώρησης εξουσιών και αρμοδιοτήτων σε τοπικούς ηγεμόνες δημιουργούσε σειρά προβλημάτων: ασυμμετρική πληροφόρηση, καιροσκοπική συμπεριφορά και προβλήματα εμπιστοσύνης επέτειναν τις υπάρχουσες δομικές αδυναμίες της γραφειοκρατικής οργάνωσης (Manning, 2003). Πρόσοδοι και φόροι αντλούνταν από την τοπική αγροτική παραγωγή, ενώ αυτά τα έσοδα δεν δαπανώντο στις αντίστοιχες περιοχές, αλλά καρπώνονταν από την τοπική γαιοκτησία και την αριστοκρατία των επαρχιών για την εγκαθίδρυση εμπορικών δικτύων (DeLorme, Isom και Kamerschen, 2005, σελ. 709). Η μείζων οικονομική κρίση του 3ου μ.Χ. αιώνα στέρησε από τις κεντρικές αρχές σημαντικές προσόδους, ενώ σοβαρό τμήμα του οικονομικού πλεονάσματος παρέμεινε στην κατοχή των τοπικών αριστοκρατικών κύκλων, με αποτέλεσμα τη δραματική μείωση των φορολογικών εσόδων, την οικονομική αναποτελεσματικότητα και την επίταση της κρίσης (Hopkins, 2002).

Παρά τα μεγάλα διαστήματα οικονομικής ανισορροπίας (ή λειτουργίας της ρωμαϊκής οικονομίας σε επίπεδα κατά πολύ χαμηλότερα του αρίστου), υπήρξαν σαφώς περίοδοι οικονομικής σταθερότητας και ευημερίας, κατά τις οποίες επιτυγχανόταν εξοικονόμηση πόρων, μείωση των συναλλακτικών εξόδων, καλύτερη πληροφόρηση, διενέργεια επενδύσεων σε έργα υποδομής και ασφάλειας χρηματικο-οικονομικών δραστηριοτήτων (Hitchner υπό έκδοση). Καθώς ισχυρίζονται οι Kessler και Temin (2007), η ρωμαϊκή οικονομία υπήρξε περισσότερο προσανατολισμένη προς την αγορά σε σχέση προς τη μεταγενέστερη, μεσαιωνική οικονομία. Στον μεσαιωνικό κόσμο υπήρχαν ακόμα αγορές, αλλά εξέλιπε η ενοποιητική τους βάση, σε συνδυασμό προς την εγκατάλειψη της γεωργικής ρωμαϊκής τεχνολογίας, την πτώση του μορφωτικού

επιπέδου και την εξαφάνιση του διαμετακομιστικού εμπορίου μεγάλων αποστάσεων. Αντιθέτως στη Ρώμη, μεγάλης κλίμακος παραγωγικές διαδικασίες και διακίνηση πόρων κυριαρχούνταν από οργανωμένες αγορές, σε συνδυασμό προς τη θεσμική σταθερότητα: πολιτική ευνομία, αίσθημα ασφάλειας στις προβλεπόμενες από το ρωμαϊκό δίκαιο συνομολογούμενες συμβάσεις και διάχυση εκπαίδευσης και κατάρτισης. Αγοραίοι και θεσμικοί παράγοντες συνετέλεσαν στην επίτευξη ενός ορισμένου βαθμού οικονομικής μεγέθυνσης που είχε ως συνέπεια τη διασφάλιση ενός αξιοσημείωτου επιπέδου ευημερίας στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία των δύο πρώτων μ.Χ. αιώνων (Temin, 2006b, σελ. 149).

3.2 Η διάσταση της οικονομικής αποτελεσματικότητας

Η ύπαρξη στασιμότητας και η μη ικανοποιητική οικονομική επίδοση στον αρχαίο κόσμο, που αποτελεί την ουσία του επιχειρήματος του Finley για την αρχαία οικονομία, έχει δεχθεί σοβαρή κριτική την τελευταία δεκαετία (βλ. διεξοδικά, Greene, 2000). Η συσσώρευση αρκετών μικρών τεχνικών βελτιώσεων στην παραγωγική διαδικασία και την καλλιέργεια του εδάφους υπήρξε σημαντική παράμετρος στη μεταγενέστερη οικονομική ανάπτυξη του δυτικο-ευρωπαϊκού κόσμου¹², παρά την έλλειψη μερίζων τεχνολογικών επιτευγμάτων στη σφαίρα παραγωγής κατά την αρχαιότητα (Greif, 2005).

Πέραν της γεωργικής παραγωγής, ωστόσο, ιδιαίτερη ήταν η επίδοση της ρωμαϊκής οικονομίας στο πεδίο των εμπορικών συναλλαγών, κατ' εξοχήν στην ανατολική επικράτεια (βλ. ενδεικτικά, Young, 2001). Στη Μικρά Ασία ειδικότερα, ο υψηλός βαθμός καταμερισμού εργασίας σε προηγμένα για την εποχή αστικά κέντρα έδωσε ώθηση στη ζήτηση αγαθών μεταποίησης: μικρές βιοτεχνικές μονάδες σε τοπικές κοινότητες επιχειρούσαν την εκμετάλλευση νέων ευκαιριών για παραγωγή ελκυστικών ή σπάνιων προϊόντων –καθώς και την εξαγωγή τους σε μια ευρύτερη αγορά– δραστηριοποιούμενες σε μια γεωγραφική περιοχή μεγάλης ποικιλομορφίας (*diversity*). Τουλάχιστον στην υφαντουργία, η συμβολή του παραγωγικού συντελεστή «έμφυλη εργασία» ήταν καθοριστική στη συγκράτηση του κόστους παραγωγής (βλ. περαιτέρω, Levick, 2004). Οι ρωμαϊκές πόλεις, συνεπώς, δεν αποτέλεσαν απλές καταναλωτικές μονάδες, σε αντίθεση προς τις βεμπεριανές παραδοχές (Erdkamp, 2001).

Παρά τις ατέλειες της οργάνωσης των αγορών (Bang, 2006), η ανάπτυξη εμπορικών συναλλαγών συνδεόταν με υψηλό βαθμό οργάνωσης της οικονομίας (Whittaker, 1983· Paterson, 1998· Jongman, 2002) στη βάση ειδικότερων οργανωτικών αρχών (Bang, 2007). Από την άλλη, η ύπαρξη οργανωμένων χρηματικών αγορών βασισμένων σε μια ιεράρχηση χρηματο-οικονομικών υπηρεσιών¹³, καθώς και στην υπόδειξη εναλλακτικών πηγών κεφαλαίου, συν-

έβαλε αποφασιστικά στην ευδοκίμηση μη αγροτικών οικονομικών δραστηριοτήτων. Η ύπαρξη σοβαρής χρηματικο-οικονομικής διαμεσολάβησης στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία της *Pax Romana*¹⁴ υποδηλώνει την εμφάνιση μίας εύλογης δυναμικής προς ευημερία, αποτελεσματική αξιοποίηση πόρων και οικονομική μεγέθυνση, *ceteris paribus* (Temin, 2004b). Περαιτέρω, η διαχείριση προβλημάτων ασυμμετρικής και ατελούς πληροφόρησης στις εμπορικές συναλλαγές καθίστατο εφικτή λόγω της προσφυγής σε όλα τα είδη τυπικών και άτυπων θεσμών (Kessler και Temin, 2007, σελ. 330).

3.3 Ένα λειτουργικό πλαίσιο οικονομικής μεγέθυνσης

Η επί μακρόν ισχύουσα θέση για τη λειτουργία και τη δομή των οικονομικών δραστηριοτήτων στον αρχαίο κόσμο υποβάθμιζε σημαντικά, όχι μόνο τις δυνατότητες οικονομικής αποτελεσματικότητας και άριστης χρήσης των παραγωγικών πόρων στην αρχαία οικονομία, αλλά επιπλέον παραθεωρούσε το ενδεχόμενο ύπαρξης οικονομικής μεγέθυνσης και επέκτασης των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Αρχαιολογικά ευρήματα, ωστόσο, στον τομέα της μεταποίησης και βιοτεχνίας καθώς και στο επίπεδο εκχρηματισμού της οικονομικής ζωής προσέφεραν μια άλλη εικόνα της ρωμαϊκής οικονομίας ιδίως μη συμβατή προς τις απόψεις των Finley και Polanyi (βλ. ενδεικτικά, Aarts, 2005), γεγονός που οδήγησε βαθμιαία σε αναθεώρηση προγενέστερων θέσεων και αντιλήψεων για τη δυναμική μη γεωργικών οικονομικών ενσυχολήσεων (Mattingly και Salmon, 2001).

Η έρευνα σχετικά με τα γενεσιουργά αίτια περιόδων οικονομικής άνθισης ή μαρασμού των οικονομικών δραστηριοτήτων στον αρχαίο κόσμο είναι ασφαλώς ελλιπής. Η σύγχρονη συζήτηση στρέφεται, μεταξύ άλλων, προς την ύπαρξη ή μη κατάλληλων θεσμών που επιδρούν άμεσα στην οικονομική επίδοση σε διαφορετικά πολιτισμικά και κοινωνικά πλαίσια (βλ. ενδεικτικά, North, 2005). Ασφαλώς, ακόμα και στον χώρο των Κλασικών Σπουδών, δεν υφίστανται πλέον θεωρητικά ερείσματα για τον παλαιότερο ισχυρισμό ότι ισχυρές δομές εξισωτισμού, συμμετοχικότητας και πολιτειακής ισότητας ενδέχεται να περιορίσουν την οικονομική επίδοση και την αποτελεσματικότητα (Foxhall 2002, Scheidel, 2004).

Πρόσφατες μελέτες επισημαίνουν το γεγονός ότι η επίδοση των προνεωτερικών οικονομιών κάθε άλλο παρά στατική υπήρξε, καθώς ο μεσογειακός κόσμος προσφέρει αρκετή εμπειρική στήριξη σε παρόμοιες θεωρητικές τοποθετήσεις. Ο κλασικός ελληνικός κόσμος, όπως και η αυτοκρατορική Ρώμη των δύο πρώτων αιώνων, γνώρισε ιδιαίτερη οικονομική άνθηση, αύξηση του πληθυσμού και ευημερία: σε αντίθεση προς τα αναμενόμενα, η αύξηση του

πλούτου και του επιπέδου παραγωγής υπερέβη τον βαθμό πληθυσμιακής αύξησης, ακόμα και χωρίς μείζονα τεχνολογικά επιτεύγματα¹⁵ (βλ. ενδεικτικά, Duncan-Jones, 1990, Hodkinson, 2000, Millett, 2001, Goldstone, 2002). Η αύξηση του συνολικού παραγόμενου προϊόντος ήταν εντυπωσιακή στη Δυτική Μεσόγειο των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, όπως και στην Ελλάδα της περιόδου μίας προϊούσης αστικοποίησης μεταξύ 800 και 300 π.Χ. (βλ. ενδεικτικά, Osborne και Cunliffe, 2005), με σημαντική άνοδο του βιοτικού επιπέδου (Morris, 2005), το οποίο ήταν σχεδόν εφάμιλλο προς αυτό της Ολλανδίας κατά τον 16ο αιώνα (βλ. περαιτέρω, Morris, 2004).

Ποσοτικές εκτιμήσεις της κατά κεφαλήν οικονομικής μεγέθυνσης προσφέρονται από τον Hopkins (2002), ο οποίος υποστηρίζει το ενδεχόμενο μίας ραγδαίας αύξησης του κατά κεφαλήν προϊόντος στον ρωμαϊκό κόσμο, από το επίπεδο επιβίωσης την εποχή που προηγήθηκε της ρωμαϊκής επέκτασης στη Μεσόγειο, έως ίσως και κατά 50% άνω του ελάχιστου ορίου επιβίωσης στις αρχές του 3ου μ.Χ. αιώνα. Τούτο ενδεχομένως αποτελεί μια αρκετά εύλογη υπόθεση (Saller, 2002), καθώς αντίστοιχοι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης είναι δυνατόν να τεκμηριωθούν και στην ανατολική αυτοκρατορική επικράτεια της ίδιας περιόδου (βλ. ενδεικτικά, Alston, 2002). Ο ρόλος του θεσμικού πλαισίου σε μια ανάλογη εξέλιξη¹⁶ υπήρξε καταλυτικός: η αυτοκρατορική Ρώμη προσέφερε σταθερότητα αγορών, χαμηλότερο κόστος μεταφορών, υψηλό βαθμό χρηματικής ρευστότητας και χαμηλό κόστος επίβλεψης και τήρησης των συμβάσεων, λόγω ανάπτυξης ισχυρών δικαιοδικών θεσμών. Ο ρωμαϊκός κόσμος βίωσε, μεταξύ του 200 π.Χ. και του 200 μ.Χ., τέσσερις περίπου αιώνες σημαντικής βελτίωσης των συνθηκών ζωής (Saller, 2002), με σημαντική αύξηση της κατά κεφαλήν κατανάλωσης κατά τον 2ο μ.Χ. αιώνα (Jongman, 2007), αισθητή σε ορισμένα μεγάλα αστικά μεσογειακά κέντρα, στα οποία το βιοτικό επίπεδο¹⁷ έτεινε να πλησιάσει το αντίστοιχο των δυτικοευρωπαϊκών χωρών στις αρχές του 17ου αιώνα (Lucas, 2002). Αντίστοιχα συμπεράσματα συνάγονται και στην περίπτωση του κλασικού ελληνικού κόσμου του 4ου π.Χ. αιώνα (Morris, 2004).

Η πρώιμη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία διέθετε συνεπώς θεσμικό πλαίσιο κατάλληλο να επιφέρει οικονομική μεγέθυνση: οι ελληνικές πόλεις-κράτη δημιούργησαν εκείνες τις πολιτικές συνθήκες που συνέβαλαν στη σταθερότητα σε τοπικό επίπεδο, οι Ρωμαίοι ωστόσο υπήρξαν οι πρώτοι στη Δύση που δημιούργησαν ένα σχετικά ασφαλές δίκτυο διεξαγωγής οικονομικών συναλλαγών σε διατοπικό και υπερεθνικό επίπεδο¹⁸.

3.4 Ερευνητικοί περιορισμοί

Το ειδικότερο ενδιαφέρον οικονομικών ιστορικών του ρωμαϊκού κόσμου για την οργάνωση των αγορών έγκειται, όπως είδαμε, στο γεγονός ότι οι ελεύθερες αγορές αναμένεται να διασφαλίσουν την άριστη κατανομή παραγωγικών πόρων και, συνεπώς, να προάγουν την οικονομική αποτελεσματικότητα. Ορισμένοι, ωστόσο, υποστηρίζουν ότι οι αγορές στον ρωμαϊκό κόσμο ήταν ιδιαίτερος ευάλωτες στο πρόβλημα της ατελούς πληροφόρησης και της άρτιας διακίνησης των εμπορευμάτων και ως εκ τούτου λειτουργούσαν διαρκώς σε επίπεδα κάτω του άριστου (Bang, 2007, σελ. 24). Η ελεύθερη αγορά συνιστά, στην προοπτική αυτή, ανεπαρκές πλαίσιο εξήγησης της συνολικής επίδοσης της ρωμαϊκής οικονομίας: η τελευταία δεν δέχθηκε σοβαρό πλήγμα, παρά το αυξανόμενο μέγεθος της κρατικής κεντρικής παρέμβασης, την υποβαθμιζόμενη δικαιοσύνη ρύθμιση του εξειδικευμένου εμπορικού τομέα και την αυξανόμενη εξάρτηση από τις κυρίαρχες ελίτ. Αντιθέτως, η ευημερία και η κοινωνική πρόοδος υπερέβαιναν, κατά την άποψη αυτή, τη λειτουργία των αγορών: αποτελούσαν τμήμα μίας συνθετότερης διαδικασίας που περιελάμβανε την ικανότητα της διοικητικής μηχανής να επιφέρει «τοπική και περιφερειακή αστική ανάπτυξη» (Bang, 2007, σελ. 18).

Πέραν των αγορών, άλλες οργανωτικές αρχές αποδείχθηκαν εξίσου, αν όχι περισσότερο, σημαντικές στη διαμόρφωση οικονομικών δραστηριοτήτων. Η ευρύτατη συγκέντρωση του πλεονάσματος και των πόρων της αυτοκρατορίας στα χέρια της ελίτ δημιούργησε μια περισσότερο εξεζητημένη και διαφοροποιημένη καταναλωτική κουλτούρα στον ρωμαϊκό κόσμο, που δεν μπορεί να εξηγηθεί με βάση την απλουστευτική άποψη του Polanyi για τη διαδικασία αναδιανομής του πλεονάσματος (Bang, 2007, σελ. 31). Άλλωστε, η αυτοκρατορική γραφειοκρατία δεν ήταν τόσο πολυπληθής για να διεκπεραιώσει το μέγεθος και την έκταση του οργανωτικού ελέγχου της οικονομίας που απαιτεί το υπόδειγμα του Polanyi.

Η επίδοση της ρωμαϊκής οικονομίας οφείλεται, κατά τον Bang (2007), στον ειδικότερο τρόπο διασύνδεσης της απόσπασης του αγροτικού πλεονάσματος από τις τοπικές ελίτ και της ανάπτυξης ευρύτερων εμπορικών δραστηριοτήτων. Ο Bang (2007, σελ. 33) υπογραμμίζει την ανάγκη των προσοδοθηρικών ομάδων να επωφεληθούν από εμπορικές υπηρεσίες και χρηματο-πιστωτικές λειτουργίες σε τρόπον ώστε να διασφαλίσουν την κυκλοφορία του γεωργικού πλεονάσματος. Στο πλαίσιο αυτό, πρόσοδοι και φόροι υποτέλειας επιφέρουν την ευδοκίμηση εμπορικών και τραπεζικών ομάδων: ταυτοχρόνως, τα αριστοκρατικά νοικοκυριά επιδίωκαν να αποκτήσουν άμεση πρόσβαση στον εμπορικό και χρηματο-οικονομικό τομέα, διαφοροποιώντας τις οικονομικές τους δραστηριότητες και

επεκτείνοντας το φάσμα των πόρων, στους οποίους ασκούσαν άμεσο έλεγχο. Δεν περιορίζονται, ωστόσο, στη συλλογή προσόδων, αλλά εμπλέκονται και σε άλλες δραστηριότητες: σύναψη συμβολαίων με την κεντρική διοίκηση, συλλογή φόρων και επικερδές εμπόριο πολυτελών αγαθών συνιστούν επιλογές που διευρύνουν το μερίδιο διαθέσιμων πόρων στην κατοχή της αριστοκρατικής ελίτ υπό τη μορφή ρευστότητας και πλούτου (Bang, 2007, σελ. 34).

Η επίδοση ασφαλώς της ρωμαϊκής οικονομίας θα ήταν ανέφικτη χωρίς τη δημιουργία ισχυρού θεσμικού πλαισίου. Ο Bang εκλαμβάνει την απόσπαση προσόδων και φόρων υποτέλειας ως *πολιτική* διαδικασία που αποτελεί αμοιβή της ρωμαϊκής ελίτ για την παροχή των έννομων αγαθών της ασφάλειας, προστασίας και σταθερότητας. Υπό αυτή την έννοια, φόροι και πρόσοδοι αποτελούν διαρκείς *θεσμοποιημένες* εκφράσεις ενός μηχανισμού διασφάλισης του οικονομικού αγαθού της *Pax Romana* στον μεσογειακό κόσμο, καθώς το κόστος της προστασίας των έννομων περιουσιακών δικαιωμάτων των υπηκόων αποτελεί μια από τις σημαντικότερες οικονομικές μεταβλητές (Bang, 2007, σελ. 40).

Το αγαθό αυτό έχει δύο βασικές συνιστώσες, την καθαρή δαπάνη που επωμίζεται το κράτος κατά την παραγωγή αυτής της έννομης βίας (π.χ. αμοιβές στρατεύματος), καθώς και ένα πρόσθετο όφελος για τον παρέχοντα αυτό το αγαθό. Η ρωμαϊκή διακυβέρνηση, αποκλείοντας βιαίως επίδοξους ή δυνητικούς ανταγωνιστές της στον τομέα παροχής αυτού του αγαθού, λειτουργούσε ως μονοπωλιακή επιχείρηση παραγωγής ενός συμβολικού αγαθού, αυτού της προστασίας ενός ευρύτατου, ετερογενούς φάσματος υπηκόων. Η κυριαρχία ωστόσο του καταναλωτή ήταν ανύπαρκτη, αφού οι υπήκοοι δεν διέθεταν τη δυνατότητα επιλογής του καταλληλότερου παραγωγού. Η αδιαμφισβήτητη ηγεμονική κυριαρχία της Ρώμης στον τομέα αυτό εξασφάλιζε επί δύο τουλάχιστον αιώνες την απρόσκοπτη επίτευξη του κέρδους (φόροι υποτέλειας και πρόσοδοι) για τη ρωμαϊκή εξουσία, απέκλειε ωστόσο τη δυνατότητα καινοτομίας (π.χ. εισαγωγή δραστικών μεταρρυθμίσεων) προς βελτίωση της ποιότητας του παρεχομένου αγαθού (Bang, 2007, σελ. 41).

Η εν λόγω οικονομική ανάλυση των ρωμαϊκών πολιτικών θεσμών συνιστά, στην κατεύθυνση αυτή, ένα ευρύτερο μοντέλο ανάλυσης της αυτοκρατορικής οικονομίας που δεν αντιβαίνει, αλλά αντιθέτως συμπληρώνει τη διαπραγμάτευση της ρωμαϊκής οικονομίας σε όρους διακριτών αγορών που ρυθμίζονται βάσει του μηχανισμού των τιμών. Ο Bang, εντούτοις, δεν συνηγορεί σαφώς υπέρ της συμπληρωματικότητας των δύο προσεγγίσεων, αφού τείνει να εκλάβει τους ρωμαϊκούς οικονομικούς θεσμούς ως ριζικά διαφορετικούς από εκείνους του μεταγενέστερου αναδυόμενου καπιταλιστικού

κόσμου (Bang, 2007, σελ. 53. Πρβλ. Lo Cascio, 2006). Κατά τη γνώμη του, η αριστοκρατική και η αυτοκρατορική δαπάνη ενίσχυε την οικονομική δραστηριότητα μέσω αύξησης της ζήτησης, με σχετικά περιορισμένη ωστόσο προσπάθεια επένδυσης σε κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο προς περαιτέρω βελτίωση της οικονομικής αποτελεσματικότητας και της επίδοσης των αγορών (Bang, 2007, σελ. 54).

Η οπτική αυτή φαίνεται να συνάδει προς την προβληματική του Saller (2002) για ένα σενάριο *πολύ περιορισμένης* μεγέθυνσης της ρωμαϊκής οικονομίας, αλλά εξακολουθεί να παραμένει αρκετά περιοριστική: μια παρόμοια θεώρηση τείνει να αναγάγει την οικονομική ευημερία της αυτοκρατορίας σε πολιτικές παραμέτρους, αποδίδοντας στον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του φόρου υποτέλειες πολύ μεγαλύτερη, έναντι της αγοράς, σημασία στη διαμόρφωση της οικονομικής ιστορίας του ρωμαϊκού κόσμου. Παραγνώνεται, ωστόσο, τόσο η δυναμική της μεταποίησης και της βιοτεχνικής παραγωγής των μεγάλων αστικών κέντρων της αυτοκρατορίας (π.χ. Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Ρώμη), η δημιουργία ενός ισχυρού δικτύου μεταφορών προς διεκπεραίωση εμπορικών συναλλαγών (βλ. ενδεικτικά, Adams, 2007), καθώς και η σχετική αυτονομία ενώσεων, συντεχνιών και επαγγελματικών φορέων έναντι της κεντρικής εξουσίας, καθώς και έναντι των εξουσιαστικών ελίτ (Kloppenborg και Wilson, 1996).

Ασφαλώς, τα πλεονεκτήματα μίας ευρείας κλίμακας οικονομικής και πολιτικής σταθερότητας είναι δύσκολο να αγνοηθούν: αυτές οι ευεργετικές συνέπειες ενός μείζονος πολιτικο-οικονομικού οργανισμού διεφάνησαν σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής συνύπαρξης, εξέλιπαν ωστόσο μετά την οριστική διάλυσή του στη Δυτική Ευρώπη των «Σκοτεινών Αιώνων» (North, 2005, σελ. 128-129).

4. Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα: Νέες ερευνητικές κατευθύνσεις

Οικονομικές δραστηριότητες ορθολογικά προσανατολισμένες στο ίδιο συμφέρον και μη συναρτώμενες πλήρως προς κοινωνικές θέσεις και ρόλους των οικονομικών υποκειμένων παρατηρούνται στον αρχαίο και ιδιαίτερος στον ρωμαϊκό κόσμο. Η δομή, οργάνωση και λειτουργία της αρχαίας ρωμαϊκής οικονομίας εμπεριλαμβάνει πτυχές και όψεις μη ικανοποιητικώς εξηγήσιμες στο πλαίσιο της θεώρησης των Finley - Polanyi περί εντεταγμένης οικονομίας. Μια οικονομία στα όρια του επιπέδου επιβίωσης (*subsistence-level*) της παραδοσιακής θεωρίας δεν μπορεί να δημιουργήσει πλεονάσματα πέραν εκείνων που απολαμβάνουν οι κυρίαρχες εξουσιαστικές ελίτ. Συνεπώς, η παραδοσιακή θεώρηση αδυνατεί να εξηγήσει ικανοποιητικά το πλεόνασμα

αγοραστικής δύναμης που απολάμβαναν ευρύτερα κοινωνικά στρώματα κατά την εποχή της αυτοκρατορικής ακμής, γεγονός που επέτρεπε την επίτευξη ενός βιοτικού επιπέδου άνω του ορίου επιβίωσης. Δυσχεραίνεται επιπλέον η εξήγηση της διαμόρφωσης ευρύτερων δικτύων (μικρών κατά κανόνα) επιχειρήσεων με υψηλή εξειδίκευση, άρτιο καταμερισμό εργασίας, αποτελεσματικό συντονισμό των παραγωγικών συντελεστών και αξιοσημείωτη ανάπτυξη οργανωτικών προτύπων.

Αυτές οι ερευνητικές συμβολές διανοίγουν σειρά νέων ερευνητικών κατευθύνσεων. Τις επισημαίνουμε επιγραμματικά υπό τη μορφή επιστημονικών προτάσεων για περαιτέρω έρευνα:

(Π1). Θα πρέπει να διερευνηθεί ο βαθμός ολοκλήρωσης των επιμέρους αγορών (αγαθών, εργασίας, χρήματος) τόσο σε διαχρονική όσο και σε διατοπική προοπτική.

(Π2). Οφείλει να διερευνηθεί περαιτέρω το φαινόμενο της οικονομικής μεγέθυνσης στη ρωμαϊκή οικονομία, να εξετασθεί εάν οι ρυθμοί μεγέθυνσης κατανέμονται με ομοιόμορφο τρόπο στις ανατολικές και τις δυτικές επαρχίες και να εξηγηθούν περαιτέρω τα αίτια ύφεσης μετά τον 3ο μ.Χ. αιώνα.

(Π3). Να εξετασθούν οι λόγοι της υποχώρησης του βιοτικού επιπέδου και της ευημερίας των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων μετά τον 3ο μ.Χ. αιώνα.

(Π4). Να διερευνηθεί το φαινόμενο της επιχειρηματικότητας στη ρωμαϊκή οικονομία με υιοθέτηση σύγχρονων οικονομικών διεισδύσεων (π.χ. επιχειρηματικότητα γυναικών, οικογενειακή επιχειρηματικότητα κ.λπ.).

(Π5). Να μελετηθεί περαιτέρω ο (στοιχειώδης) ρόλος της κεντρικής (αυτοκρατορικής) εξουσίας στη διαμόρφωση οικονομικών πολιτικών, στη δημιουργία ευνοούμενων ομάδων, τη διεύρυνση ή μείωση των ανισοκατανομών πλούτου και εισοδήματος κ.λπ.

(Π6). Να διενεργηθούν συγκριτικές μελέτες σε διαχρονική βάση, αποδίδοντας έμφαση σε διαδικασίες οικονομικού μετασχηματισμού σε τοπική κλίμακα (π.χ. να συγκριθεί η επίδοση των οικονομιών της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Αιγύπτου με συναγωγή αντίστοιχων συμπερασμάτων).

(Π7). Να κατασκευασθεί ένα συγκριτικό πλαίσιο αποτίμησης των οικονομικών διαφορών μεταξύ συγκρίσιμων γεωγραφικών περιοχών σε συγχρονικό πλαίσιο (π.χ. να αξιολογηθεί ο ρόλος της έμφυλης εργασίας σε Ρωμαϊκή Μικρά Ασία και Αίγυπτο), και

(Π8). να μελετηθούν οι οικονομικές ιδέες της περιόδου σε σχέση με τις αξίες και τους θεσμούς που τις πλαισίωσαν (π.χ. να προσεγγισθούν οι οικονομικές

προτάσεις Πατέρων της Εκκλησίας του δεύτερου ή τρίτου μ.Χ. αιώνα σε σχέση με το οικονομικό περιβάλλον εντός του οποίου διαμορφώθηκαν).

Οι παραπάνω ερευνητικές κατευθύνσεις είναι, ενδεχομένως, ενδεικτικές και δεν εξαντλούν το περιεχόμενο της νέας ευρετικής: η τελευταία παρουσιάζεται ως θεωρητικώς και εμπειρικώς υποσχόμενη, αφού υπερβαίνει κατά πολύ τις εξηγητικές ανεπάρκειες και γνωστικές αδυναμίες του κυρίαρχου παραδείγματος στην αρχαία οικονομική ιστορία. Περαιτέρω, οι νέες συμβολές επισημαίνουν τη *συμπληρωματικότητα* (και όχι τον αμοιβαίο αποκλεισμό) ορθολογικών οικονομικών δραστηριοτήτων με πρακτικές αμοιβαιότητας, φιλίας, πατρωνίας και ελληνορωμαϊκού ευεργετισμού.

5. Συμπεράσματα της έρευνας

Η οπτική του κυρίαρχου κοινωνιολογικού παραδείγματος υπήρξε, όπως είδαμε, αρκετά επιφυλακτική σε οικονομικές αναλύσεις. Η σύγχρονη συζήτηση για την αρχαία οικονομική οργάνωση τείνει να υπερβεί μια αντίστοιχη περιοριστική προσέγγιση, καθώς δέχεται τις επιδράσεις, ή τουλάχιστον εναρμονίζεται θεματολογικά προς την αναβίωση του ενδιαφέροντος για την οικονομική σκέψη στην αρχαιότητα, είτε πρόκειται για αρχαιοελληνικές (Gordon, 2005, Καραγιάννης, 2007, Καραγιάννης και Μπαλόγλου 2008), ελληνορωμαϊκές (Perrotta, 2003) ή αρχαίες ινδικές οικονομικές ιδέες (Sihag 2007). Συνεπώς, τριανταπέντε χρόνια μετά τη δημοσίευση του έργου του Finley, το αναλυτικό ενδιαφέρον εξακολουθεί να υφίσταται με άξονα νέα πνευματικά εναύσματα, στο πλαίσιο γονιμότερων και περιεκτικότερων ακαδημαϊκών συζητήσεων (βλ. σχετικά Morris, 1994· Morley, 1998· Nafissi, 2005· Hindess, 2007· Scheidel, Morris και Saller, 2007).

Η οικονομική ανάλυση στην κατεύθυνση αυτή, όχι μόνο συμπληρώνει, αλλά βελτιώνει και διευρύνει την εξηγητική οπτική άλλων γνωστικών προσεγγίσεων, χωρίς ασφαλώς να αναιρεί τον λόγο ύπαρξης των τελευταίων. Η μελλοντική έρευνα οφείλει, κατά τη γνώμη μας, να θεμελιωθεί σε ένα αίτημα *διεπιστημονικής* προσέγγισης των οικονομικών φαινομένων του αρχαίου κόσμου. Σε ένα αντίστοιχο εγχείρημα, ειδικότερες αναλυτικές κατευθύνσεις (όπως η Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου, η Θεωρία Επιχειρηματικότητας και η Νέα Θεσμική Οικονομική) είναι δυνατόν, σε συνδυασμό προς την Οικονομική Ανθρωπολογία, την Οικονομική Γεωγραφία και τις Πολιτισμικές Σπουδές, να συμβάλουν σε μια αριότερη και περιεκτικότερη θεώρηση των οικονομικών θεσμών, δομών και πρακτικών του αρχαίου κόσμου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ταξινόμηση των συμβολών στη μελέτη της ρωμαϊκής οικονομίας κατά κατεύθυνση επιστημονικής ειδίκευσης των συγγραφέων (με βάση την πρόσφατη διδακτική) (Αναφορά στις κυριότερες μελέτες της τελευταίας εικοσαετίας)

Όνομα Συγγραφέα	Περιοχή επιστημονικής ειδίκευσης					
	Δίκαιο	Οικονομική	Οικονομική & Κοινωνική Ιστορία / Δημογραφία	Κλασικές Σπουδές	Ιστορικές Σπουδές	Αρχαιολογία
Roger Bagnall				*	*	
R. Bruce Hitchner				*		
Richard Saller				*	*	
Keith Hopkins			*		*	
Peter Temin		*				
Paul Erdkamp					*	
Avner Greif		*				
Luuk de Ligt					*	
Richard Duncan-Jones					*	
Peter Garnsey					*	
Kevin Greene						*
Dennis Kehoe	*		*			
Helen Parkins					*	
Jane Rowlandson					*	
Walter Scheidel			*		*	
Elio Lo Cascio					*	
Neville Morley			*		*	
Andrew Wilson						*
Willem Jongman			*			
Gary Young					*	
Peter F. Bang					*	
Jean Andreau			*			
Barbara Levick				*		
Charles D. DeLorme		*				
Joris Aarts				*		

Σημειώσεις

1. Ο Saller (2002) αναφέρει ότι η θεωρητική αντιπαράθεση μεταξύ «προτογονισμού» (Finley) και «εκμοντερνισμού» (Rostovtzeff) της ρωμαϊκής οικονομίας είναι στην πράξη συνθετότερη απ' ό,τι συνήθως αναμένεται. Ο Saller προσφεύγει στην επιχειρηματολογία οικονομολόγων της σχολής του Chicago για να προβεί σε πληρέστερη εκτίμηση των παραμέτρων οικονομικής μεγέθυνσης στην πρώιμη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Ελαφρώς διαφορετική οπτική υιοθετεί ο Greif (2005), ο οποίος ισχυρίζεται ότι, αντί να προσπαθούμε να προσδιορίσουμε εκείνες τις κρίσιμες οικονομικές μεταβλητές που απουσιάζουν στον ρωμαϊκό κόσμο, θα πρέπει να επικεντρώσουμε την προσοχή μας στη σταδιακή διαμόρφωση ενός θεσμικού, τεχνολογικού και ιδεολογικού πλαισίου που έθεσε τις βάσεις ώθησης της Ευρώπης, μετά τον 16ο αιώνα, σε πρωτόγνωρα ίσως για την ανθρωπότητα επιτεύγματα.

2. Για τη βεμπεριανή οπτική, καίριο σημείο διαφοροποίησης της νεότερης δυτικής ορθολογικότητας έναντι προγενέστερων κοινωνικών μορφωμάτων θεμελιωμένων σε άκαμπτές κοινωνικές ιεραρχίες και παραδοσιακές δομές εξουσίας ήταν μία κρίσιμη μεταβλητή: το «πνεύμα του καπιταλισμού» περιελάμβανε τη χρήση ορθολογικώς οργανωμένης και τυπικώς ελεύθερης εργασίας προσανατολισμένης εργαλειακά στην επιδίωξη κέρδους μέσω αγοραίων διευθετήσεων και συναλλαγών. Σε προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, οι αγοραίες σχέσεις υπόκειντο σε περιορισμούς status που απέτρεπαν την ανάδυση αυτού του καπιταλιστικού πνεύματος. Στην αρχαία οικονομία, ειδικότερα, και οι κοινωνικές δομές ήταν ιδιαίτερα ανθεκτικές, ακόμα και σε περιόδους δημοσιονομικών κρίσεων. Σε αντίθεση ωστόσο προς τις μεγάλες θεοκρατίες, στις οποίες η ανάπτυξη ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας είχε ως επακόλουθο τη φτώχεια (στον γεωργικό τομέα) και τη συγκέντρωση πλούτου από τις πολιτικές ελίτ, στην Ελλάδα και τη ρεπουμπλικανική Ρώμη επικράτησαν αποκεντρωτικά, δημοκρατικά πρότυπα κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης. Βλ. διεξοδικά, Weber 1968, σελ. 303 κ.ε., και ιδίως Weber 1976.

3. Για σύγχρονες επανερμηνείες της οπτικής του Polanyi σε ζητήματα «απο-εντεταγμένης» (disembedded) οικονομίας, βλ. ενδεικτικά Blyth 2002 και Halperin 2004.

4. Ο Liverani (2005) προσφέρει μια πανοραμική επισκόπηση της ερμηνευτικής ιστορίας των οικονομιών της Εγγύς Ανατολής κατά την τρίτη και δεύτερη χιλιετία π.Χ. Για τον σκοπό αυτό, διακρίνει τρεις φάσεις στην ιστορική διαμόρφωση της σκέψης της ακαδημαϊκής κοινότητας των αντίστοιχων οικονομικών ιστορικών. Στην πρώτη φάση (1920-1960), η σχετική συζήτηση στρεφόταν γύρω από δύο αντίθετους πόλους, ένα υπόδειγμα κρατικού συγκεντρωτισμού (υποστηριζόμενο κυρίως από Γερμανούς και Ρώσους λογίους) και ένα υπόδειγμα με έμφαση στην ατομική ιδιοκτησία (κυρίαρχο σε αγγλοσαξονικούς κύκλους). Στη δεύτερη περίοδο (1960-1980), νέα ερμηνευτικά σχήματα αναδύθηκαν στον Δυτικό κόσμο (με εμφανή την επίδραση του Polanyi), συνυπάρχοντα με νεο-μαρξιστικές και συγκριτικές ανθρωπολογικές θεωρήσεις. Η τρίτη φάση που φθάνει έως σήμερα, κυριαρχείται από συνθετότερες προσεγγίσεις που ενσωματώνουν πολυ-παραγοντική ανάλυση και επιχειρούν να αξιοποιήσουν αρχές της σύγχρονης οικονομικής θεωρίας. Ο Liverani, ωστόσο, εκφράζει μερικές επιφυλάξεις για το τελευταίο εγχείρημα, υποστηρίζοντας την ανάγκη ενσωμάτωσης πολιτισμικών παραμέτρων σε κάθε υπόδειγμα οικονομικής συμπεριφοράς στον αρχαίο κόσμο.

5. Ανάλογη ένταση μεταξύ μίας «κατανομητικής» και «εκμεταλλευτικής» οικονομικής διαδικασίας, υλοποιούμενη στη σύγκρουση τοπικών κοινοτήτων και κεντρικού ναού στην Ιερουσαλήμ, παρατηρείται στην οικονομική ιστορία του αρχαίου Ισραήλ. Η άσκηση ελέγχου

και η απόσπαση πόρων από τις τοπικές κοινότητες προς όφελος του Ναού, συνιστά διαδικασία που διαβρώνει τη φυσική κατανομή παραγωγικών πόρων· βλ. Boer 2007.

6. Βλ. για παράδειγμα την απόπειρα αρχαιολογικής ανασύστασης της πολιτικής, αλλά και της άτυπης οικονομίας της βορειοδυτικής Συρίας, στο Graff 2006.

7. Πληρέστερη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ οικονομικών θεσμών, αγορών και οικονομικής ηθικής στον αρχαίο κόσμο, βλ. στο Morley 2007.

8. Ο Bedford (2005) υποστηρίζει ότι ορισμένες από τις αναλυτικές κατηγορίες του Finley κατά τη διαπραγμάτευση της ελληνο-ρωμαϊκής οικονομίας μπορούν επίσης να υιοθετηθούν κατά την εξήγηση των οικονομικών δραστηριοτήτων στην Εγγύς Ανατολή της πρώτης χιλιετίας π.Χ. Ο Bedford ανακεφαλαιώνει τις συμβολές των Marx και Weber στην ανάλυση των κοινωνικο-οικονομικών δομών αυτών των κοινωνιών πριν προχωρήσει στην εξέταση πλέον πρόσφατων προσεγγίσεων, ιδίως της κριτικής του Silver στην προσέγγιση Polanyi, καθώς και της νομικής θεώρησης των Ellickson και Thorland ενός ορθολογικώς δρώντος υποκειμένου κατά την απόφαση διακράτησης έγγειας ιδιοκτησίας.

9. Αντίστοιχες εργασίες επικεντρώνουν το αναλυτικό ενδιαφέρον σε περιοχές πέραν της Μεσογείου. Βλ. ενδεικτικά, Halperin 2007.

10. Βλ. επίσης, Schaps 2004.

11. Για τον Meikle (2002), η αρχαία οικονομία είχε ριζικές διαφορές σε σχέση με την οικονομία της αγοράς. Παρά το γεγονός ότι η αρχαία οικονομική οργάνωση γνώρισε ένα υψηλό επίπεδο νομισματικών συναλλαγών, ήταν αισθητή η απουσία συγκροτημένης αγοράς κεφαλαίου, δηλαδή χρηματοπιστωτικών αγορών με στόχο τη διενέργεια παραγωγικών επενδύσεων. Οι αρχαίοι σαφώς δεν απέφευγαν τις αγορές ή τις χρηματικές ανταλλαγές, ωστόσο δεν διέθεταν το αναγκαίο οικονομικό πλαίσιο ανάληψης επενδυτικών πρωτοβουλιών. Η θέση αυτή είναι αρκετά περιοριστική: ο Temin υποστηρίζει ότι υφίστατο εκτεταμένη χρηματική διαμεσολάβηση στην πρόωπη αυτοκαρτορία. Ασφαλώς δεν υπήρχαν, παρατηρεί ο Temin, καταθετικά ιδρύματα από τα οποία κάποιος θα μπορούσε αυτομάτως να προβεί σε ανάληψη των χρηματικών κεφαλαίων του όποτε ήθελε. Οι Ρωμαίοι ωστόσο που επιδίωκαν την εξεύρεση χρηματικών πόρων για εμπορικούς σκοπούς, προσέφευγαν σε αρκετές πηγές άντλησης ρευστών διαθεσίμων. Η σύναψη δανείων από διάφορους φορείς (συμπεριλαμβανομένων των ναών που ήταν δέκτες χρηματικών δωρεών ή τοπικών κυβερνήσεων που συνέλεγαν φορολογικές προσόδους) ήταν ευρέως διαδεδομένη πρακτική. Άλλωστε, και οι εύποροι πολίτες ζητούσαν τρόπους τοποθέτησης χρηματικών διαθεσίμων (Temin 2004b, σελ. 727).

12. Η ρωμαϊκή γραμματεία προσφέρει διυστάμενες εκτιμήσεις για την επίδοση της ρωμαϊκής γεωργίας. Ο Βάρρων (*Rerum rusticarum de agricultura* 1.44.1) υποστηρίζει ότι οι γεωργικές αποδόσεις στην Ετρουρία κυμαίνονταν από 10:1 έως 15:1, ενώ ο Κικέρων (*In Verrem* 2.3.112) υπολογίζει απόδοση 8:1 στη Σικελία σε καλή χρονιά, και 10:1 σε ένα εξαιρετικά ευνοϊκό έτος. Ωστόσο, ο Κολουμέλλας (*De re rustica* 3.3.4) υπολογίζει πολύ χαμηλότερες αποδόσεις στην Ιταλία, της τάξεως του 4:1. Οι περισσότεροι οικονομικοί ιστορικοί συνηγορούν υπέρ των εκτιμήσεων του Κολουμέλλα, αλλά οι Garnsey και Saller (1995 [1987], σελ. 108) δεν συμφωνούν με αυτή τη θέση. Αντιθέτως, ο Hopkins (2002, σελ. 197 κ.ε.) τείνει να ευνοεί εκτιμήσεις πλησιέστερες προς τους υπολογισμούς του Κολουμέλλα.

13. Για εκτιμήσεις της ζήτησης χρήματος στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, βλ. ενδεικτικά Hollander 2008. Για τη σχέση μεταξύ ποσότητας χρήματος και επιπέδου τιμών, βλ. Kessler και Temin 2008.

14. Για την ανάπτυξη πιστωτικών μηχανισμών στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, βλ. van Minnen 2008.

15. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Greene διερωτάται πώς θα μπορούσε να έχει συντελεστεί η άνοδος των ελληνικών πόλεων, αλλά και η επέκταση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε ένα περιβάλλον οικονομικής στασιμότητας και σοβαρών τεχνολογικών δυσχερειών και εμποδίων. Κατά τον συγγραφέα, τα οικονομικά και τεχνολογικά επιτεύγματα Ελλήνων και Ρωμαίων αναμφίβολα έχουν αξία και οι σύγχρονες θεωρητικές αναλύσεις έχουν ευρετική σημασία στη διαπραγμάτευση προβλημάτων της κλασικής αρχαιότητας (Greene 2000, σελ. 55). Οι απόψεις του Finley, συνεπώς, διαθέτουν καθαρά ιστοριογραφική, αλλά όχι δεσμευτική βαρύτητα (Greene 2000, σελ. 56).

16. Ο Hitchner (2005) επισημαίνει ότι περιβαλλοντικές συνθήκες και θεσμικό πλαίσιο στην πρόμη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαδικασία οικονομικής μεγέθυνσης. Εντοπίζοντας κατάλληλα αρχαιολογικά ευρήματα, ο Hitchner διαπιστώνει μεγάλης κλίμακας επενδυτικές δραστηριότητες στη Δυτική Μεσόγειο, συμπεραίνοντας ότι η ρωμαϊκή γεωργία και η μεταποίηση κατά τον δεύτερο αιώνα έφθασαν σε επίπεδα τα οποία η Ευρώπη δεν γνώρισε έως τις αρχές του 18ου αιώνα. Η κατασκευή, συνεπώς, μοντέλων λειτουργίας της ρωμαϊκής οικονομίας ικανών να ενσωματώνουν τη διάσταση της οικονομικής μεγέθυνσης, συνιστά μείζονα πρόκληση για τους οικονομικούς ιστορικούς της αρχαιότητας.

17. Καθώς επισημαίνει εύστοχα ο Morris (2005), ο Finley έδειξε ελάχιστη προσοχή στο επίπεδο διαβίωσης στον αρχαίο κόσμο. Ο Morris διαπιστώνει σημαντικές και παραπεταμένες βελτιώσεις στις συνθήκες διαβίωσης στην αρχαία Ελλάδα, γεγονός που εγείρει ένα άλλο συναφές ερώτημα που δεν έθιξε ο Finley, αυτό της επίδοσης της αρχαιοελληνικής οικονομίας σε όρους αύξησης της κατά κεφαλήν εκροής (προϊόντος) διαχρονικά. Απαιτείται συνεπώς μια νέα ερωτηματοθεσία για ζητήματα οικονομικής μεγέθυνσης και ποιότητας διαβίωσης, όχι μόνον στην περίπτωση της αρχαίας Ελλάδας, αλλά και για άλλες περιοχές του μεσογειακού κόσμου, ώστε να διαμορφωθεί μια συγκριτική οικονομική ιστορία του αρχαίου κόσμου.

18. Η εξελισσόμενη ρωμαϊκή πολιτική δομή και η ανάπτυξη ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων που κωδικοποιήθηκαν στο ρωμαϊκό δίκαιο αποτέλεσαν στοιχεία που, μεταξύ άλλων, διαφοροποίησαν τη Ρώμη από τις ελληνικές πόλεις-κράτη. Βλ. North (2000 [1981], σελ. 176-179).

Βιβλιογραφία

- Aarts, J. (2005), «Coins, Money and Exchange in the Roman World. A Cultural-Economic Perspective», *Archaeological Dialogues* 12 (1), σελ. 1-28.
- Adams, C. (2007), *Land Transport in Roman Egypt. A Study of Economics and Administration in a Roman Province*, Oxford: Oxford University Press.
- Alston, R. (2002), *The City in Roman and Byzantine Egypt*, London: Routledge.
- Amemiya, T. (2007), *Economy and Economics of Ancient Greece*, London - New York: Routledge.
- Andreau, J. (1999), *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bagnall, R.S. (1992), «Landholding in Late Roman Egypt: The Distribution of Wealth», *Journal of Roman Studies* 82, σελ. 128-149.
- Bagnall, R.S. and Frier, B.W. (2006 [1994]), *The Demography of Roman Egypt*, 2η έκδ. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bang, P.F. (2006), «Imperial Bazaar: Towards a Comparative Understanding of Markets in the Roman Empire», στο P.F. Bang, M. Ikeguchi και H.G. Ziche (επιμ.), *Ancient Economies, Modern Methodologies: Archaeology, Comparative History, Models and Institutions*, Bari: Edipuglia, σελ. 51-88.
- Bang, P.F. (2007), «Trade and Empire: In Search of Organizing Concepts for the Roman Economy», *Past and Present* 195 (1), σελ. 3-54.
- Bedford, P. (2005), «The Economy of the Near East in the First Millennium B.C.», στο J.G. Manning και I. Morris (επιμ.), *The Ancient Economy. Evidence and Models*, Stanford: Stanford University Press, σελ. 58-83.
- Blyth, M. (2002), *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Boer, R. (2007), «The Sacred Economy of Ancient Israel», *Scandinavian Journal of the Old Testament* 21 (1), σελ. 29-48.
- Carmona, S. and Ezzamel, M. (2007), «Accounting and Accountability in Ancient Civilizations: Mesopotamia and Ancient Egypt», *Accounting, Auditing and Accountability Journal* 20 (2), σελ. 177-209.
- Christesen, P. (2003), «Economic Rationalism in Fourth-Century BCE Athens», *Greece and Rome* 50 (1), σελ. 31-56.
- Clark, M. 1997, «Wild Herbs in the Marketplace: Gathering in Response to Market Demand», στο P.N. Kardulias και M.T. Shutes (επιμ.), *Aegean Strategies. Studies of Culture and Environment on the European Fringe*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, σελ. 215-236.

- Cohen, E.E. (1992), *Athenian Economy and Society. A Banking Perspective*, Princeton: Princeton University Press.
- Crielaard, J.P. (2003), «The Cultural Biography of Material Goods in Homer's Epics», *GAIÁ* 7, σελ. 49-62.
- De Angelis, F. (2006), «Going against the Grain in Sicilian Greek Economics», *Greece and Rome* 53 (1), σελ. 29-47.
- de Ligt, L. (1993), *Fairs and Markets in the Roman Empire. Economic and Social Aspects of Periodic Trade in a Pre-Industrial Society*, Amsterdam: J.C. Gieben.
- DeLorme, C.D. Jr., Isom, S. and Kamerschen, D.R. (2005), «Rent-Seeking and Taxation in the Ancient Roman Empire», *Applied Economics* 37 (6), σελ. 705-711.
- Duncan-Jones, R. (1990), *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Duncan-Jones, R. (1994), *Money and Government in the Roman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ellickson, R. and Thorland, C. (1995), «Ancient Land Law: Mesopotamia, Egypt, Israel», *Chicago-Kent Law Review* 71 (1), σελ. 321-411.
- Erdkamp, P. (2001), «Beyond the Limits of the Consumer City: A Model of the Urban and Rural Economy in the Roman World», *Historia* 50 (3), σελ. 332-356.
- Erdkamp, P. (2005), *The Grain Market in the Roman Empire. A Social, Political and Economic Study*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Finley, M.I. (1970), «Aristotle and Economic Analysis», *Past and Present* 47 (1), σελ. 3-25.
- Finley, M. (1985 [1973]), *The Ancient Economy*, αναθ. έκδ. London: Chatto and Windus.
- Foxhall, L. (2002), «Access to Resources in Classical Greece. The Egalitarianism of the Polis in Practice», στο P. Cartledge, E.E. Cohen και L. Foxhall (επιμ.), *Money, Labour and Land. Approaches to the Economies of Ancient Greece*, London - New York: Routledge, σελ. 209-220.
- Garnsey, P. and Saller, R. (1995 [1987]), *Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός*, μτφρ. Β.Ι. Αναστασιάδης, 2η έκδ. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Goldstone, J. (2002), «Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking the "Rise of the West" and the Industrial Revolution», *Journal of World History* 13 (2), σελ. 323-389.
- Gordon, B. (2005), «Aristotle and Hesiod. The Economic Problem in Greek Thought», *Review of Social Economy* 63 (3), σελ. 395-404.
- Graff, S.R. (2006), *Economy and Society. An Archaeological Reconstruction of the Political and Informal Economy of Northwestern Syria in the Third Millennium B.C.*, διδ. διατριβή, Department of Anthropology, University of Chicago.

- Granovetter, M. (1985), «Economic Action and Social Structure. The Problem of Embeddedness», *American Journal of Sociology* 91 (3), σελ. 481-510.
- Greene, K. (2000), «Technological Innovation and Economic Progress in the Ancient World: M.I. Finley Reconsidered», *Economic History Review* 53 (1), σελ. 29-59.
- Greif, A. (2005), «Comment on Hitchner and Saller», στο J.G. Manning και I. Morris (επιμ.), *The Ancient Economy. Evidence and Models*, Stanford: Stanford University Press, σελ. 239-242.
- Halperin, R.H. (2007), «*The Political Economy of Mesoamerican States: An Economic Ethnographer's View*», στο V.L. Scarborough και J.E. Clark (επιμ.), *The Political Economy of Ancient Mesoamerica: Transformations during the Formative and Classic Periods*, Albuquerque: University of New Mexico Press, σελ. 175-184.
- Halperin, S. (2004), «Dynamic of Conflict and System Change: The Great Transformation Revisited», *European Journal of Institutional Relations* 10 (2), σελ. 263-306.
- Hawkins, C. (2006), *Work in the City. Roman Artisans and the Urban Economy*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Department of History, University of Chicago.
- Hindess, B. (2007), «The Battle of the Ancient Economy», *Economy and Society* 36 (3), σελ. 495-508.
- Hitchner, R.B. (2005), «*The Advantages of Wealth and Luxury. The Case for Economic Growth in the Roman Empire*», στο J.G. Manning και I. Morris (επιμ.), *The Ancient Economy. Evidence and Models*, Stanford: Stanford University Press, σελ. 207-222.
- Hitchner, R.B. (υπό έκδοση), *The First Globalization: The Roman Empire and its Legacy in the 21st Century*.
- Hodkinson, S. (2000), *Property and Wealth in Classical Sparta*, London: Duckworth & The Classical Press of Wales.
- Hollander, D.B. (2008), «The Demand for Money in the Late Roman Republic», στο W.V. Harris (επιμ.), *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, Oxford - New York: Oxford University Press, σελ. 112-137.
- Hopkins, K. (2002), «Rome, Taxes, Rents and Trade», στο W. Scheidel και S. von Reden (επιμ.), *The Ancient Economy*, Edinburgh: Edinburgh University Press, σελ. 190-230.
- Jongman, W.M. (2002), «The Roman Economy: From Cities to Empire», στο L. de Blois και J. Rich (επιμ.), *The Transformation of Economic Life under the Roman Empire*, Amsterdam: Brill, σελ. 28-47.
- Jongman, W.M. (2007), «The Early Roman Empire: Consumption», στο W. Scheidel, I. Morris και R. Saller (επιμ.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 592-618.
- Καραγιάννης, Α.Δ. (2007), *Αρχαιοελληνική πρωτοπορία στα οικονομικά*, Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.
- Καραγιάννης, Α.Δ. και Μπαλόγλου, Χ. (2008), *Η επιχειρηματικότητα στην αρχαία ελληνική οικονομία* (Μελέτες, 8), Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

- Kehoe, D. (1993), «Economic Rationalism in Roman Agriculture», *Journal of Roman Archaeology* 6, σελ. 476-484.
- Kehoe, D. (1997), *Investment, Profit and Tenancy: The Jurists and the Roman Agrarian Economy*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Kehoe, D.P. (2007), *Law and the Rural Economy in the Roman Empire*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Kessler, D. and Temin, P. (2007), «The Organization of the Grain Trade in the Early Roman Empire», *Economic History Review* 60 (2), σελ. 313-332.
- Kessler, D. and Temin, P. (2008), «Money and Prices in the Early Roman Empire», στο W.V. Harris (επιμ.), *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, Oxford - New York: Oxford University Press, σελ. 137-160.
- Kloppenborg, J.S. and Wilson, S.G. (επιμ.) (1996), *Voluntary Associations in the Greco-Roman World*, London - New York: Routledge.
- Levick, B. (2004), «The Roman Economy. Trade in Asia Minor and the Niche Market», *Greece and Rome* 51 (2), σελ. 180-198.
- Liverani, M. (2005), «The New East: The Bronze Age», στο J.G. Manning και I. Morris (επιμ.), *The Ancient Economy. Evidence and Models*, Stanford: Stanford University Press, σελ. 47-57.
- Lo Cascio, E. (2006), «The Role of the State in the Roman Economy: Making Use of the New Institutional Economics», στο P.F. Bang, M. Ikeguchi και H.G. Ziche (επιμ.), *Ancient Economies, Modern Methodologies: Archaeology, Comparative History, Models and Institutions*, Bari: Edipuglia, σελ. 215-234.
- Lucas, R. (2002), *Lectures on Economic Growth*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Manning, J.G. (2003), *Land and Power in Ptolemaic Egypt: The Structure of Land Tenure*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mattingly, D. and Salmon, J. (επιμ.) (2001), *Economics beyond Agriculture in the Classical World*, London: Routledge.
- Meikle, S. (2002), «Modernism, Economics and the Ancient Economy», στο W. Scheidel και S. von Redden (επιμ.), *The Ancient Economy*, Edinburgh: Edinburgh University Press, σελ. 233-250.
- Millett, P. (2001), «Productive to Some Purpose? The Problem of Ancient Economic Growth», στο D.J. Mattingly και J. Salmon (επιμ.), *Economies beyond Agriculture in the Classical World*, London - New York: Routledge, σελ. 17-48.
- Mitchell, S., Katsari, C. and Braund, D. (επιμ.) (2005), *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, Swansea: Classical Press of Wales.
- Morley, N. (1998), «Political Economy and Classical Antiquity», *Journal of the History of Ideas* 28 (1), σελ. 95-114.
- Morley, N. (2007), *Trade in Classical Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Morley, N. (2009), *Antiquity and Modernity*, Chichester, UK and Malden, MA: Wiley - Blackwell.
- Morris, I. (1994), «The Athenian Economy Twenty Years after The Ancient Economy», *Classical Philology* 89 (4), σελ. 351-366.
- Morris, I. (2004), «Economic Growth in Ancient Greece», *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 160 (4), σελ. 709-742.
- Morris, I. (2005), «Archaeology, Standards of Living, and Greek Economic History», στο J.G. Manning και I. Morris (επιμ.) *The Ancient Economy. Evidence and Models*, Stanford: Stanford University Press, σελ. 91-126.
- Nafissi, M. (2005), *Ancient Athens and Modern Ideology: Value, Theory and Evidence in Historical Sciences. Max Weber, Karl Polanyi and Moses Finley* (BICS Suppl. 80, Institute of Classical Studies), London: University of London.
- North, D. (2000 [1981]), *Δομή και μεταβολές στην οικονομική ιστορία*, μτφρ. Α. Αλεξιάδη, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- North, D. (2005), *Understanding the Process of Economic Change*, Princeton - Oxford: Princeton University Press.
- Osborne, R. and Cunliffe, B. (επιμ.) (2005), *Mediterranean Urbanization 800-600 B.C.*, Oxford: Oxford University Press.
- Parkins, H.M. (επιμ.) (1997), *Roman Urbanism*, London: Routledge.
- Parkins, H.M. and Smith, C. (επιμ.) (1998), *Trade, Traders and the Ancient City*, London - New York: Routledge.
- Paterson, J. (1998), «Trade and Traders in the Roman World: Scale, Structure and Organization», στο H.M. Parkins και C. Smith (επιμ.), *Trade, Traders and the Ancient City*, London - New York: Routledge, σελ. 149-167.
- Peacock, M.S. (2006), «The Origins of Money in Ancient Greece: The Political Economy of Coinage and Exchange», *Cambridge Journal of Economics* 30 (4), σελ. 637-650.
- Perrotta, C. (2003), «The Legacy of the Past: Ancient Economic Thought on Wealth and Development», *European Journal of the History of Economic Thought* 10 (2), σελ. 177-229.
- Polanyi, K. (1944), *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston: Beacon Press.
- Polanyi, K. (1957a), «Marketless Trading in Hammurabi's Time», στο K. Polanyi, C.M. Arensberg και H.W. Pearson, *Trade and Markets in the Early Empires*, Glencoe, Ill.: Free Press, σελ. 12-56.
- Polanyi, K. (1957b), «Aristotle Discovers the Economy», στο *Trade and Markets in the Early Empires*, Glencoe, Ill.: Free Press, σελ. 64-94.
- Rathbone, D.W. (1991), *Economic Rationalism and Rural Society in Third Century A.D. Egypt. The Heroninos Archive and the Appianus Estate*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Rathbone, D.W. (1996), «Monetisation, Not Price Inflation, in Third Century A.D. Egypt?», στο C.E. King και D. Wigg (επιμ.), *Coin Finds and Coin Use in the Roman World*, Berlin: G. Mann Verlag, σελ. 321-339.
- Rathbone, D.W. (1997), «Price and Price Formation in Roman Egypt», στο J. Anderson, P. Briant και R. Descort (επιμ.), *Economie antique. Prix et formation des prix dans les économies antiques*, Saint-Bertrand de Comminges: Musée archeologique départemental, σελ. 183-244.
- Rathbone, D. (2002), «The Ancient Economy and Graeco-Roman Egypt», στο W. Scheidel και S. von Reden (επιμ.), *The Ancient Economy*, Edinburgh: Edinburgh University Press, σελ. 155-169.
- Renger, J. (1994), «On Economic Structures in Ancient Mesopotamia», *Orientalia*, n.s. 63, σελ. 157-208.
- Rostovtzeff, M.I. (1957), *The Social and Economic History of the Roman Empire*, τ. 1-2, 2η έκδ. Oxford - New York: Clarendon Press.
- Rowlandson, J.L. (1996), *Landowners and Tenants in Roman Egypt: The Social Relations of Agriculture in the Oxyrhynchite Nome*, Oxford: Oxford University Press.
- Saller, R. (2002), «Framing the Debate over Growth in the Ancient Economy», στο W. Scheidel και S. von Reden (επιμ.), *The Ancient Economy*, Edinburgh: Edinburgh University Press, σελ. 251-269.
- Salmon, J. (1999), «The Economic Role of the Greek City», *Greece and Rome* 46 (2), σελ. 147-167.
- Schaps, D. (2004), *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Scheidel, W. (2002), «A Model of Demographic and Economic Change in Roman Egypt after the Antonine Plague», *Journal of Roman Archaeology* 15 (1), σελ. 97-114.
- Scheidel, W. (2003), «The Greek Demographic Expansion: Models and Comparison», *The Journal of Hellenic Studies* 123, σελ. 20-40.
- Scheidel, W. (2004), «Demographic and Economic Development in the Ancient Mediterranean World», *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 160 (4), σελ. 743-757.
- Scheidel, W., Morris, I. and Saller, R. (επιμ.) (2007), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sihag, B.S. (2007), «Kautilya on Administration of Justice during the Fourth Century B.C.», *Journal of the History of Economic Thought* 29 (3), σελ. 359-377.
- Silver, M. (1985), *Economic Structures of the Ancient Near East*, London: Groom Helm.
- Silver, M. (1995), *Economic Structures of Antiquity*, Westport, CN: Greenwood Press.
- Silver, M. (2004), «Modern Ancients», στο R. Rollinger και C. Ulf (επιμ.), *Commerce and Monetary Systems in the Ancient World. Means of Transmission and Cultural Interaction*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, σελ. 65-87.
- Temin P. (2001), «A Market Economy in the Early Roman Empire», *Journal of Roman Studies* 91, σελ. 169-181.

- Temin, P. (2002), «Price Behaviour in Ancient Babylon», *Explorations in Economic History* 39 (1), σελ. 46-60.
- Temin, P. (2004a), «The Labor Market of the Early Roman Empire», *Journal of Interdisciplinary History* 34 (4), σελ. 513-538.
- Temin, P. (2004b), «Financial Intermediation in the Early Roman Empire», *The Journal of Economic History* 64 (3), σελ. 705-733.
- Temin, P. (2006a), «Estimating the GDP of the Early Roman Empire», στο E. Lo Cascio (επιμ.), *Innovazione tecnica e progresso economico nel mondo romano*, Bari: Edipuglia, σελ. 31-54.
- Temin, P. (2006b), «The Economy of the Early Roman Empire», *Journal of Economic Perspectives* 20 (1), σελ. 133-151.
- van Minnen, P. (2008), «Money and Credit in Roman Egypt», στο W.V. Harris (επιμ.), *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, Oxford - New York: Oxford University Press, σελ. 226-242.
- Weber, M. (1968), *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, επιμ. G. Roth και C. Wittich, μτφρ. E. Fischhoff κ.ά., New York: Bedminster Press.
- Weber, M. (1976 [1917]), *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations*, London: New Left Books.
- Whittaker, C.R. (1983), «Late Roman Trade and Traders», στο P. Garnsey, K. Hopkins και C.R. Whittaker (επιμ.), *Trade in the Ancient Economy*, Berkeley: University of California Press, σελ. 163-180.
- Young, G.K. (2001), *Rome's Eastern Trade. International Commerce and Imperial Policy, 31 B.C. - A.D. 305*, London - New York: Routledge.